

2933

ДР. ВАСИЛЬ ЛҮЦІВ
ГЕТЬМАН
ІВАН МАЗЕПА

Підтримка Української Ученої Академії
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
ім. Митр. А. Шевтицького
Філіал № 1
23-е 1 Епізод

В. БАЛОС 54

Присвячено цю працю нащадкові
бунчукового товариша Антона Ки-
слевського, який ділив долю й не-
долю гетьмана Мазепи — Достой-
ному Професорові, Др. Володими-
рові Кисілевському.

Автор.

П Е Р Е Д М О В А

Особа і діяльність гетьмана Мазепи - Колодинського притягали все до себе дослідників історії, мистецтва й літератури, зокрема письменників складністю і різноманітністю проблем, що виринули з його політичної діяльності. Матеріали до цих проблем усе ще не вичерпалися й кожна нова публікація про Мазепу приносить нові дані для пізнання задумів і чинів нашого великого гетьмана. Докторант оттавського університету Василь Луців виконав свою докторську дисертацію про гетьмана Мазепу в освітленні європейської літератури. Щоб ознайомити, наскільки це літературне освітлення Мазепи згоджується з історичною дійсністю, він присвятив першу частину своєї праці оглядові життя і творчості гетьмана. Тут автор не обмежився зреферуванням даних дотеперішніх біографій Мазепи, але пробував доповнити ці дані доступними йому матеріалами. Тим то перша частина, яку саме автор має змогу надрукувати, являється цінним вкладом до дослідів над біографією Мазепи. Разом з тим слід повітати Д-ра Василя Луцева як нового мазепознавця й побажати йому успіхів у надрукуванні дальших частин його цінної праці.

Микола Андрусяк.

1. РІД ТА ПОХОДЖЕННЯ МАЗЕП.

Рід Мазеп-Колодинських¹), дуже старий, військово заслужений, походить з української шляхти. Пращур великого гетьмана — чи не Микола, дістав від польського короля Зигмунта I., в 1544 р. в Білоцерківському повіті на Київщині — маєток Мазепинці і за це мав виконувати у місцевого старости кінну службу²). Михайло, мабуть, син попереднього, дістав у 1572 р. потвердження на володіння Мазепинцями від Зигмунта Августа, а в 1574 р. Генрик Валуа видав йому привілей на село Пісочна біля Любомира³). Про Михайла Мазепу згадує і Адам Бонецький⁴).

Синами Михайла Мазепи, мали б бути, Теодор та Микола. Теодор брав участь у повстаннях Косинського, Лободи та Наливайка і 1597 р., його засуджено у Варшаві на кару смерти. Про нього згадують численні українські літописи, в деяких названо його полковником. Микола володіє Мазепинцями яко ленник. Князь Курцевич-Булига, в часі перегляду (люстрації), стає в обороні його правного посідання⁶).

В пізніших актах виступає Адам Степан Мазепа, і Ф. Уманець, думає, що він був одиноким сином Миколи, бо на це вказує його маєток⁷), але ім'я діда — Михайло.

В 1659 р. король Ян Казимир потверджує родове посідання Мазепинець і переводить з ленного в дідизну⁸). Руліковський думає, що батько гетьмана має два імена тому, що він мабуть був католиком, що було звичаєм у них⁹). Мазепа-батько, як і більшість знатних людей стої бурхливої доби, був жвавої вдачі, швидкий до шаблі, а навіть в 1639 р. його засуджено на інфамію та кару смерти за убивство шляхтича Зелінського. Маючи немалі впливи, як теж і гроші, не аби які, він потрапив кілька літ здергувати виконання королівського присуду, а вкінці помирився з родиною убитого і король дав йому охоронного

листа. З літами Степан Адам устаткувався і 1662 р. король іменує його чернигівським підчашим¹⁰).

В часах повстання Богдана Хмельницького білоцерківський отаман, Степан, Адам Мазепа — „офіційно пристає до козацької старшини”¹¹). Пізніше він, як шляхтич, належав до однодумців Виговського і за це, як сказано, король номінує його чернигівським підчашим¹²). — Він був гарячим прихильником Гадяцької унії і мріяв про федеративний союз України з Польщею.

З початком 1665 р., київська шляхта поручає своїм послам у Варшаві на сеймі вистаратися у короля підтвердження прав для Степана Адама на його маєтності¹³). Незадовго після того він помер, а свідчить про це факт, що вже того самого року (1665), в таборі під Равою, король настановляє чернигівським підчашим Івана Мазепу — сина покійного⁷).

Мати гетьмана Марина походила з українського, шляхетського роду Мокієвських. Вона знана зо своєgo щирого патріотизму та глибокої релігійності. Була сестрицею Луцького Братства, а по смерти мужа, ігуменею київського, Флорово-Вознесенського монастиря, знана під іменем ігумені Магдалини. — На місці старого монастиря, ще при кінці минулого століття, показували кам'яну церкву, нею побудовану⁸). Рівночасно з гідністю київської ігумені, була вона настоятелькою глухівською, та кермувала ним через свою заступницю⁹). Мати Мазепи була дуже діяльна і знала теж польську мову. Вона завжди мала великий вплив на сина і допомагала йому мудрими порадами¹⁰). Померла 1707 р., маючи біля 90 років. Поховано її у Вознесенському монастирі¹¹).

Крім сина Івана, подружжя Мазеп мали ще дочку Олександру, заміжню втрете за Войнаровським. Вона розвелася, бо муж прийняв католицизм¹²). Померла в 1694 р. та невідомо — монахинею чи, може, й ігуменею.

Небога гетьмана Мазепи Маріяна - Марта — була монахинею одного з київських монастирів, а багато Мазеп приписано у православні синодики¹³).

Федір Уманець пише, що родина Мазеп належала до

Портрет гет. Івана Мазепи. (Репрод. з мініатюри В. Дядинюка,
скомпонована на підставі гравюр Мігурі і Галаховського).

середнього круга української шляхти. Було колись, що вони, як старинні землевласники, „ходили в козаки”, під знаменами Вишневецьких, Дашковичів і Ляндскоронського. В половині XVI ст. відповідали вони королівським ревізорам, як і другі українські шляхтичі: „...чи буде чи ні перемир’я з татарами, ми рідко злазимо з коней, ми завжди на полі і тому поносимо страти”¹⁴). — Беручи під увагу ввесь загал тодішньої української знаті, слід ствердити, що вони були вірні прадідній вірі і рідному народові. Завжди дружили з козацтвом і не спішили — так як інші — признавати російське підданство. Крім Мазеп-Колодинських (деякі кажуть Калединських), про котрих була мова, у барському старостві на Поділлі жили ще Мазепи-Васютинські¹⁵). Чи були вони споріднені з нашими Мазепами, годі сказати. В козацких реєстрах з 1649 р. рівно ж стрічаємо такі прізвища. На закінчення слід згадати, що герб Мазепи дуже схожий з гербом князів Курцевичів, безсумнівних нащадків Коріята Гедиминовича. На князівське походження Мазеп натякає багато польських, російських та українських істориків¹⁶).

ЮНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Дата народин Івана Мазепи, майбутнього гетьмана України, була доволі довго спірним питанням. Академік Возняк говорить про доволі сильно угруповану дату 20. березня 1632 р.¹⁾. Датою народин Івана Мазепи займався теж о. П. Хруш, він глибоко аналізує джерельні вісті, що визначають народини гетьмана на роки: 1629, 1644 і 1632 та приходить до висновку, що Мазепа таки мав народитися в 1632 р.²⁾.

Іван Мазепа народився в Мазепинцях на Київщині, недалеко Білої Церкви³⁾. Спершу молодий юнак мабуть учився в київській братській школі, а опісля у Києво-Могилянській Колегії. Величко згадує, що Мазепа учився реторики у Києві, тобто студіював на Академії, котра славилася на ввесь Європейський Схід. Професори київської академії кінчали свої студії на західно-європейських університетах, а зреформував її митрополит Петро Могила, на взір тогочасних єзуїтських колегій⁴⁾.

У Києві Мазепа студіював реторику та латину. Його знання латини, було подиву гідне. Дипломатичний представник французького уряду в Москві Де Ля Невіль, писав, що цей князь (Мазепа) людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою⁵⁾.

У Тимка Падури сказано, що: „...Мазепа учився у Польську в Єзуїтів, коштом князя М. Вишневецького, білоцерківського старости”⁶⁾. Слід додати, що Величко згадує, буцім то Мазепа вивчав філософію в єзуїтській колегії у Варшаві⁷⁾.

Це було б зібрання фактів про студії Мазепи, але не забуваймо, що син лицаря і визначного старшини Єогдана Хмельницького, вже змалку засвоїв собі козацьке воєнне ремесло і бойові закони цього лицарського ордену. Він знаменито їздив верхи та орудував шаблею і мушкетом. Для доповнення лицарського знання, київський

Гет. І. Мазепа. (Портрет збережений в Гдіпсьгольмській галерії).

єпископ Лещинський поручив його королеві Янові Казимирові⁸).

Спритний юнак з аристократичними манерами зумів з'єднати собі короля і здобув його довірня. Він був королівським джурою та довіреним⁹). Король вислав Мазепу, разом з Мартином Концьким в Голяндію — для удосконалення в артилерійському ділі¹⁰).

За кордоном був Мазепа три роки і оглянув Німеччину, Францію та Голяндію¹¹). Тут вивчав не тільки воєнне діло, але і мови¹²). З чужини повернувся юнак 1659 р. Ян Казимир звернув на нього особливу увагу і зробив своїм повіренником. Як Польща, так і король Ян Казимир, знаходилися тоді в доволі скрутному положенню. Проти Польщі виступала Швеція, Москва, Україна, Бранденбургія і Трансильванія, а проти короля утворилася доволі сильна шляхетська опозиція¹³).

Мазепа лишився вірний королеві і Ян Казимир не однократ поручав йому важливі дипломатичні місії. З тих королівських доручень молодий дворянин вив'язувався якнайкраще. Відомо, що в 1659 р., король висилає його з важними документами та усними дорученнями до гетьмана Виговського. В лютому 1663 р. висилає з листами до гетьмана Юрася Хмельницького. На жаль, гетьманував уже не Юрась тільки Тетеря. Він відібрав королівські листи і переслав Мазепою свою відповідь, де між іншим сказано: „Пан Мазепа, дворянин вашої королівської милости, багато може розказати про злодіяння, а до того наслухався плачу і стогонів жителів України та був поражений жахом. Я припоручив йому більш подрібне спра-воздання, відповідне його обов'язкові — свідка, котрий все бачив своїми очима і чув власними вухами”¹⁴).

Літом, того ж року, Мазепа як королівський дипломат віз гетьманські клейноди, цілий архів маніфестів, відозвів, привілеїв та проче. Тоді виступав він офіційно при передаванні Тетері гетьмаських відзнак і був представлений гетьманові як королем поручений посол до запорожців та деяких важніших осіб, з метою приєднати їх для короля.

Щоправда, козаки не приняли клейнодів із рук Мазепи, а Тетеря в переписці з коронним канцлером назвав його „молокососом”¹⁵). Уманець думає, що на це вплинули не літа Мазепи, але те, що козацька пиха вимагала посла — „знатного магната, а не своєго брата-козака, незнаного ані там ні тут зо своїх заслуг”¹⁶).

Всі ці дипломатичні поїздки були вельми корисні для молодого Мазепи, а Ляйпцигський журнал, розповсюджений тоді по всій Німеччині, писав: „Мазепа, як хитра голова, мав при цьому найкращу нагоду вивчити дуже важний державний устрій і використати все в майбутній потребі”¹⁷).

Зрозуміло, що польським вельможам не подобалося таке вивищення Мазепи і прояви королівського довіря до українського шляхтича. Особливо обурювало це королівських дворян і вони вороже відносилися до нього.

Як згадано, в антикоролівську змову було вмішано багато шляхти. Є здогади, що тут либо́нь був і королівський прибічник Ян Хризостом Пасек. Пасек, як сам він про це оповідає, вертався з табору конфедератів і їхав до табору Чарнецького, що стояв на чолі вірних королеві військ, але нічого про це не згадував стрічним змовникам. Казав, що їде до Тикоціна, до стрия. В якомусь селі біля Зеленої Пущі він зупинився в гостинного варшавського чесника Станіславського. В розмові обстоював деякі позиції конфедератів. Тут же принагідно був Мазепа і чув усю розмову. Це дало йому підставу підозрівати Паска про змову з конфедератами. Він поїхав до королівського табору в Гродні і про все йому розкажав. Вийшла неприємна історія, та Пасек викрутився на королівському суді, але тоді (1662 р.) він заприсяг Мазепі помсту. Мазепа либо́нь стратив на деякий час королівську ласку за „очернення” Паска, але опісля все унормувалося. Одного разу Пасек, котрий теж був в королівських покоях, був п’яний, чи може удавав п’яного, зблишився до Мазепи та сказав бундючно: „Чолом, пане осаул” — хочаи понизити Мазепу, пригадуючи йому козацьке походження. Мазепа не в тім’я битий, спокіно відповідає: „Чолом пане капраль

— пригадуючи, як то „капраль” королівських військ арештував його. Пасек ударив Мазепу, а цей вихопив шаблю і якби не присутні дворяни, було б дійшло до двобою. В обороні Мазепи ніхто тоді не став. Мазепа відійшов із жалем, а Пасека ждала жорстока кара, бо після тодішньої двірської етикети, це була зневага маєстату. Король не тільки не покарав його, але ще відай сказав: „Не дивуюся Пасекові, бо знаю, що очорнення болить гірше рани”¹⁸).

Пасек і після того не переставав мститися, він забажав ще більше скомпромітувати Мазепу, а маючи направду великий письменницький хист, видумав у своїх „Пам'ятниках” еротичну подію про Мазепу і паню Фальбовську.

Служба Мазепи на королівському дворі, подорожі по Західній Європі та глибокі студії поширили його світогляд, поглибили знання та дали можливість краще пізнання людську душу. Іван Мазепа володів кількома мовами, а саме знов мову: польську, німецьку, італійську, французьку, голландську та латину¹⁹).

Зневага завдана Пасеком і байдужість короля, а може й інші, нам не знані причини, вплинули на молодого королівського дворянина і він рішає покинути службу. В 1663 р. Мазепа виїхав, разом з королем, в Україну і тут біля Білої Церкви, покидає королівську службу і зістає при своєму батькові²⁰.

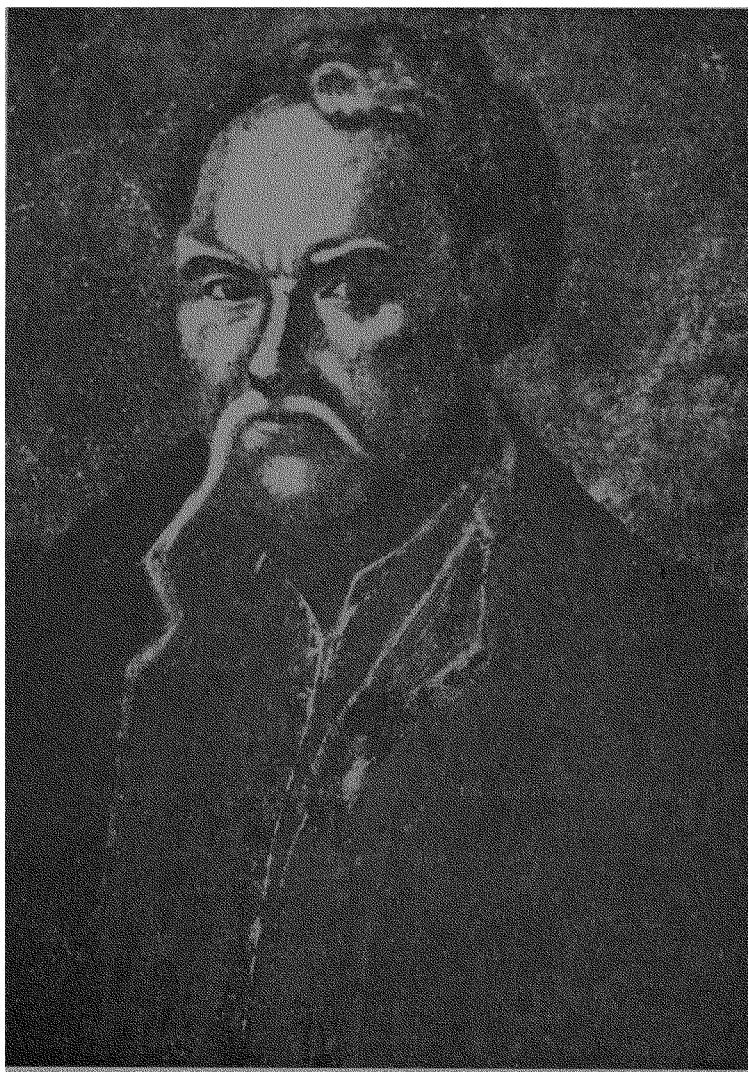
Уманець додумується, що мабуть батько Мазепи був хворий і це дало йому підставу звільнитися з королівської служби. Очевидно, що Мазепа не зриває з королем. Як сказано вже попередньо, по смерті батька, король назначує його чернігівським підчашим, а це підтверджує, що він покинув службу за згодою короля. Шостилітнє перебування Мазепи в Україні, у власному маєтку і досі опорите таємничістю. Історики думають, що збережені перекази про любовні пригоди Мазепи, відносяться до цього періоду. Нам знані три різні історії любовних пригод Мазепи, передані у різних варіантах²¹).

Героями тих романів — виступають жінки: Яна

Загоровського, Мартина Концкого і Станислава Фальбовського. Найпопулярніша історія про паню Фальбовську, передана Яном Пасеком, була підхоплена Вольтером у його „Історії Карла XII”, а вже звідтіля користали Байрон, Гюго, Берне, Булянже, Ліст, Чайковський та інші... Виринає питання, чи можна повірити тій історії, переказаній мемуаристом Пасеком²²). Характеристика Пасека незахвальна, а в додатку пригадаймо собі, що він — гострий на язик, бо навіть на королівському суді, маючи важливий закид зради короля, не попав у тюрму, а вийшов.

Зрозуміло, що, ненавидячи Мазепу, він бажав помсти-тися, а тому легко було видумати цей нікчемний роман та ще й стати в ролі моралізатора, щоб другі швидше повірили. Це було тимбільше легко, що Мазепа мав велике поводження у жіноцтва. Пасек говорив, що Мазепа познайомився зо своєю сусідкою Фальбовською та почав цей роман. Зраджений муж приловив Мазепу, велів роздіти до нага, прив'язав до хребта дикого коня і пустив у степ. Подана Паском історія, спершу кружляла усно, а в 1836 р. вийшли друком його „Пам'ятники”, де й вона була подана.

Український дослідник Каманин, знайшов в Київсько-му Центральному Архіві одну справу, котра теж відкри-вала гріхи молодості Мазепи. Свідок розводової справи володимирівського земського судді Загоровського — пані Щепановська подає прізвища коханків його дружи-ни Олени. Вона згадує князя Дмитра Вишневецького (брата Яреми), якогось Убиша, що ще називався Кем-ським, Мазепу та інших. — „І от — як каже Каманин — Мазепа пише до пані Загоровської листа, переконуючи, щоб під будьяким протекстом, виїхала з мужем із Загорова в село Реушки і додає, що він зробить на шляху по-між двома селами засідку і уб'є обом їм ненависного мужа”. Задум коханків не удався, бо післанець Мазепи попав зо своїм листом у руки пана Загоровського. Закін-чення даної справи невідоме, але Каманин думає, що це діялося десь в лютому-листопаді 1663 р. і каже, що ця історія описана в Паска як історія з Фальбовською²³).

Портрет Мазепи. (Знайдений В. Різниченком в Батурині).

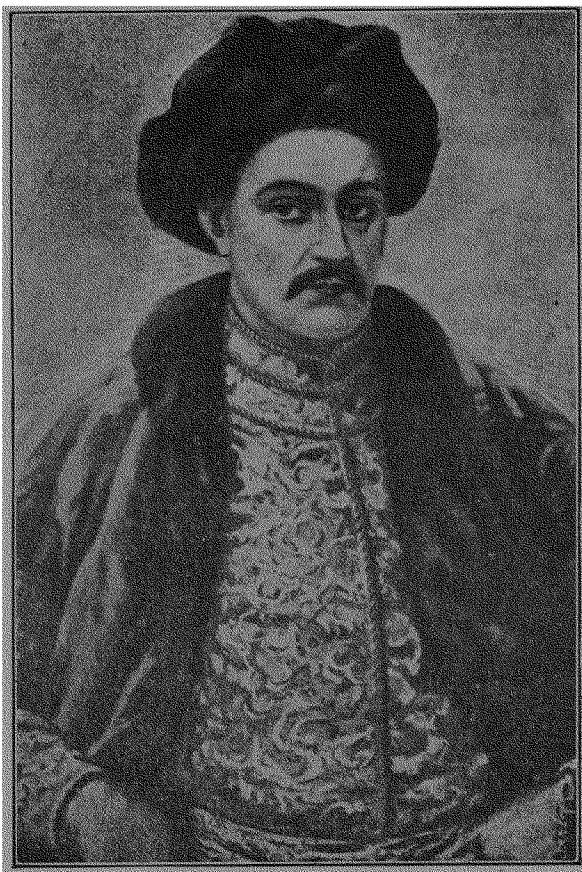
Читальня української молоді
“МОЛОДА ПРОСВІТА”
ім. Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Брами вул.

Федір Уманець виступає проти злучування обох цих історій. Він каже, що історія Пасека, це будь-що-будь скандал на всю Польщу, а історія із Загоровською, звичайна любовна історія, легкодушної красуні, котра бере розвід зі старим, в'ялим мужем. Крім того він уважає, що історія з Фальбовською мала б мати місце в 1664 р. - 1666 р., а зо Загоровською в 1669 р. і пробує дати на це докази²⁴⁾.

Третя любовна історія, подана графом Красінським²⁵⁾. Красінський розказує, що молодий пристійний дворянин Мазепа, імпонував не одній знатній дамі. Його представлено дружині головнокомандуючого генерала артилерії, Мартина Конецького²⁶⁾. Зродилася любов. Любов, котра розгорілася з повною пасією, а тим самим була вельми небезпечна, одчайдушна і не далася довго укрыти. ЇЇ спостерегли заздрісні і сторожкі очі. Одна дама, котра без взаємності кохалася в молодім Мазепі, донесла Конецькому про їхні любовні стрічі. Коханків приловлено, а заздрісний муж роздягнув юнака до нага, вимазав липкою рідиною, обсильав пірям і прив'язав до українського степового коня. Кінь примчав у мале місточко на Західній Україні. Це був торговий день. Кінь упав мертвий з голоду і перемучення, а Мазепу звільнили козаки.

Подібну історію переповідає історик Отвіновські, і каже, що це було в белзькому воєвідстві, але не подає прізвища зрадженого мужа. Романенчук думає, що це версія історії з Фальбовською²⁷⁾. — Котра з тих історій правдива, а котра видумана, трудно доказати. Певне те, що Мазепа, пристійний, стрункий юнак, з блискучими, глибокими очима, з гордим і задуманим поглядом та величиністю і суворістю постаті, котру злагіднювала елегантія, мусів імпонувати жіноцтву. На королівському дворі знаходився він в окруженні найкращих жінок, а не бракувало їх і на Україні, де він перебував опісля. Годі твердити, що Мазепа не мав жодних любовних історій, але історія Пасека, а навіть Красінського більш схожі на казку як на правду. Більш правдоподібна історія із Загоровською. Аналізуючи сучасні джерельні матеріали з

біографіями Мазепи, слід сказати, що крім Вольтера, згаданої історії немає ані в „Історії Петра Великого” — А. Гордона, ані в праці Йогана, Бенделя Барділі, ані у „Записках про Московію” — Де Ля Невіля, ані в описі подорожі до Батурина — Жана Балюза чи в тогочасній німецькій, французькій, англійській і голландській пресі.

Популярний портрет гет. Мазепи.

3. НА СЛУЖБІ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

Після шестилітнього перебування в Україні, у своїй маєтності, Іван Мазепа вступив на службу до гетьмана Дорошенка. Постать гетьмана Дорошенка чітко відрізняється на фоні сучасних історичних постатей. Він вів переговори, майже з усією Європою. Був він у політично-дипломатичних взаєминах з турецьким султаном, кримським ханом, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором. Навіть Людовик XVI. пробував через свого варшавського амбасадора дістати від Дорошенка військову допомогу проти цісарської армії. — Уманець, зовсім слушно, підкреслює, що: „Зо всіх гетьманів України, Дорошенко з найбільшою енергією та переконанням обстоює ідею Речі Посполитої Української”¹⁾.

Великий престіж, надзвичайний талан і глибокий патріотизм Дорошенка, заімпонували Мазепі і мабуть при кінці 1669 р., він запропонував гетьманові свої услуги.

Мазепа був знайомий з Дорошенком ще з часів свого королівського посольства до Тетері, бо тоді він мав теж листа до Петра Дорошена²⁾.

Гетьман звернув на нього увагу: „...задля великої розтропності і цікавости та іменував його ротмістром прибічної компанії, а опісля своїм генеральним писарем”²⁾. — Мабуть тільки генеральним осаулом.

Десь в тому часі, Мазепа одружується zo старшою від себе багатою вдовою Фридрикевич, дочкою білоцерківського полковника Семена Половця³⁾ — Анною.

Дітей у них не було, а дочка Фридрикевича померла замолоду. Дружина Мазепи померла в 1702 р.⁴⁾.

Усі важніші посольські місії доручав Дорошенко своєму генеральному писареві. У першій половині 1674 року він вислав його до гетьмана Самойловича з пропо-

зицією об'єднатися⁵). В червні 1674 р., як подає тогочасна німецька преса, гетьман вислав Мазепу з важними документами до Царгороду-Істамбулу⁶). Мазепа виїхав із Чигирина з малим відділом татар та п'ятнадцятьо невільниками. Були це своєвільні козаки, котрі помимо заборони гетьмана, нападали на мусулман. Між документами Мазепи був спеціальний лист Дорошенка, де сказано: „Мойому послові Іванові Мазепі... будь ласка, вірте, як самому мені”⁷).

Це були часи, коли зірка Дорошенка почала меркнути, а його політична ситуація ставала невиносима. Він находився в одчаю і мов той потопаючий хапався стеблинки — союзу з мусулманським світом. Мазепа добре бачив дану ситуацію, хотів відійти від Дорошенка, та не було можливості, а його прохання — дозволити на відпустку до дружини, що жила в Корсуні, гетьман відкинув. Довелося їхати з посольством у Крим та судьба була ласкавою для нього. Кошовий Сірко із запоріжцями, оглядаючи татарські шляхи, стрінув відділ Мазепи. Запорожці татар повбивали, бранців звільнили, посла очідав суд (за те, що він у турецьку неволю своїх братів провадив), та Сірко став в обороні Мазепи, доказуючи, що це не його вина, а гетьманова і сказав: „Не вбивайте його... може колись він стане у пригоді батьківщині”⁸).

Мазепа пробув із запорожцями зо п'ять тижнів, та швидко про це дізнався гетьман Самойлович і став домагатися його видачі. В Сіці не було звичаю видавати політичних проступників, але князь Ромодановський велів арештувати дружину Сірка з Харкова і піslav його зятя Артаманова, щоб намовив видати Мазепу⁹).

Два дні провів Мазепа зо Самойловичем і зумів з'єднати його собі. Так же з'єднав Ромодановського. Невідомо, яка була розмова Мазепи з гетьманом, але вкінці Мазепа погодився стати по стороні лівобережного гетьмана, котрий вислав його в Москву — з'ясувати пляни Дорошенка. Можна думати, що Мазепа — права рука Дорошенка — бачив безвихідність ситуації і тому рішив шукати опори і поля до попису та реалізації своїх задумів у гетьмана.

Гетьман Іван Мазепа у виконанні Норбліна. (Рідкісна ритовина).

на Самойловича, по стороні царя. В Москві Мазепа з'єднав собі підступних та хитрих бояр, а особливо Матвеєва, котрий був призначений для розгляду його справи. Мазепа розказав, які задуми мав Дорошенко, а долучені листи потвердили дипломатичну гру даного гетьмана. Матвеєв і другі бояри, прохали Мазепу залишитися при лівобережному гетьманові Самойловичеві¹⁰).

Після повороту з Москви, Мазепа вступив на службу гетьмана Самойловича. Козацька старшина обрала Самойловича гетьманом при російській піддержці, і тому він опирався на царя. За його гетьманування відірвано українську православну церкву з-під історичної зверхності царгородського патріарха, та підкорено московському, що було для України великим ударом. За його володіння козацька старшина була упривілейована — як тоді казали: „військова старшина стала новою шляхою”¹¹).

Гетьман хотів зробити владу дідичною. Він не любив Польщі, а вірив Москві, хоча обстоював автономні і національні права України, а навіть вистарався в Голіцина (1686 р.) про монету для Гетьманщини (Сіверщини), з латинським написом¹²).

Він прямував до з'єднання України і це йому вдалося. В 1674 р. перебрав під свою владу Правобережжя, а гетьман Михайло Ханенко, передав йому булаву. 1676 р. те саме зробив Дорошенко. Правда, пізніша політична ситуація змусила його зректися Правобережжя та хоча він зрікся землі — не зрікся народу і велів переселити людність на Лівобережжя¹³).

В 1686 р., польське посольство підписало в Москві „вічний мир” і на підставі цього договору цар приступив до антитурецької ліги. В 1687 р. регентка Софія, вислава князя Голіцина з військом на Крим. Над річкою Самарою, гетьман з'єднався зо своєю 50.000 козацькою армією зо 100.000 армією Голіцина і рушили спільно¹⁴).

Похід відбувався в травні, пізною весною. Степові трави повисихали, а татари використали це і запалили степ. Богонь і дим не дали змоги посуватися вперед і Го-

ліцін мусів завернутися, бо не було ані паші ані води для коней. Князь жонче хотів змити ганьбу своєї невдачі і тому шукав виновника.

А тепер розглянемо діяльність Мазепи у гетьмана Самойловича. Автор „Історії Русів” каже, що Мазепа сім літ учив дітей Самойловича¹⁵). Федір Уманець заперечує це аргументами, що генеральний писар Дорошенка за висока особа учили дітей „реторику” і „філософію”, зрештою нам знані імена учителів гетьманських дітей, а саме — ніжинський протопоп Семен Адамович, єромонах Ісая та учитель Яслінський¹⁶).

Слід думати, що Мазепа зо своєю освітою і становищем, здобутим у Дорошенка, негайно по повороті з Москви, зайняв визначне місце у Самойловича. Спершу він не мав офіційного уряду тільки був „військовим товарищем”, тобто належав до генеральної старшини, але не мав докладно означеної ранги і виконував спеціальні доручення гетьмана. В 1681 р. Самойлович висилає Мазепу і свого родича Михайла Самойловича - Гадицького в Москву для наладнання справи переселенців із Правобережжя та для репрезентації козачих інтересів. Крім важливих справ, гетьман доручав Мазепі й інші діла. Костомаров згадує, що в 1685 р., Мазепа був вже генеральним осаулом і виступав з доручення гетьмана при виборі князя Четвертинського на київський митрополичий престіл. По смерті гетьманської дочки — Шереметової, наглядав за зворотом гетьманських маєтків — віна покійної. Ще в 1678 р. брав участь у здобуванні Чигирина¹⁷).

На початку 1686 р. гетьман знову висилає Мазепу в Москву, разом зо своїм сином. Він велить їм, старатися переконати Софію — прошкідливість союзу з Польщею та іншими християнськими державами проти Порти і всесвітнього мусулманського світу. Справи поладнати не далося¹⁸).

Генеральним осаулом іменував Самойлович Мазепу в 1682 р.¹⁹). З цієї пори бачимо Мазепу скрізь, де тільки треба дипломатичного підходу чи очолювання посолської місії. Всі справи умів він полагоджувати якнайкраще. Це давало йому право навіть на те, що він час від ча-

Гет. Мазепа в окруженні алегоричних фігур.
(Гравюра Л. Тарасевича з 1695 р.)

су, користаючи з доброго настрою гетьмана, робив деякі замітки і осуджував помилки Самойловича. Очевидно в Москві і в Києві — як каже Уманець — Мазепа переповідав тільки думки гетьмана²⁰).

Після пожару, котрий стрінули на степу в дні 13. липня, 1687 р., Голіцин мусів вернутися, але як уже сказано, за всяку ціну хотів змити ганьбу своєї неудачі і тому шукав виновника. Тодішня німецька преса широко коментує реляції польського резидентта при царській армії — Глошковського, котрий твердить про зраду Самойловича і його пертрактациї з кримським ханом та проче²¹). Це незгідне з правдою, бо як бачимо зо щоденника Гордона, Глошковський не був при наступі, а від'їхав тоді, коли був арештований Самойлович²²). В літописі Самовидця майже з певністю сказано, що степ запалив Самойлович²³). Мусів наступити сумерк Самойловича. Змовники - старшини роблять донос на гетьмана, що його підписав Дунін-Борковський. До змови належали ще Вуяхевич, Солонина, Прокопович, Лизогуб, Райч, Забіла і Кочубей. Зміст доносу дуже невдалий, редакція слабка і Уманець думає, що його уложили дяки Голіцина, а князь дав його старшині до підпису²⁴).

Донос післано в Москву і вже 7. липня дяк Шакловитий привіз гетьманові приказ знайти підпалювачів степу, а 22. липня, Москва видала приказ арештувати гетьмана Самойловича. Ніччу Голіцин окружив своїм військом шатро гетьмана і переказав генеральній старшині розпорядження регентки. Ранком гетьман зрозумів усе, побачивши сторожу. Все ж таки пішов, як звичайно, в церкву. Після Богослужіння, один з полковників підійшов до нього, взяв за плече і сказав: „Пане гетьмане, військо зве тебе”. Гетьман мовчкі вийшов із церкви. На нього впала буря прокльонів, докорів і обвинувачень²⁵).

Самойловича повели до Голіцина, котрий скликав козацьку старшину, а вона повторила свої обвинувачення проти Самойловича. Не помогли оправдування, його вивели і відіслали в Москву. Опісля Самойловича засуджено на заслання, де він помер, а середньому синові відрубано голову, під претекстом, що він приготовляв повстання²⁶).

4. ГЕТЬМАНУВАННЯ МАЗЕПИ ПІД ЦАРСЬКОЮ ЗВЕРХНІСТЮ

Дня 25. липня, 1687 р., після Богослуження у воєннім таборі біля річки Коломаку, у Козачій Діброві, скликано військову раду, на котрій гетьманом України обрано Івана Мазепу. — Суперником, кандидатом Мазепи, був генеральний обозний Василь Дунін - Борковський, та на нього впало тільки декілька голосів.

Більшість істориків каже, що Мазепу обрано гетьманом тому, бо так велів князь Голіцин, котрому він дав 10.000 карбованців. Уманець збиває цей закид і доказує, що Мазепа вплатив Голічину не 10.000, але 11.000 і то в рік після вибору на гетьмана, так, що та „подачка” не мусить мати щось спільногого з підкупством при виборах. Інша річ, Голіцин напевно вказав на Мазепу, котрого він добре знав, ще з Москви, та козаки ніколи його не вибрали б, якби він не мав популярності між козацтвом¹⁾.

На нашу думку, дана тенденція появилася як очорнення після злуки гетьмана з королем Карлом XII., тим більше, що сучасники виразно зазначають, що Голіцин подав козакам до вибору чотирьох кандидатів²⁾. Очевидно, що козаки вибрали найбільш улюблениго, тобто — генерального осаула Івана Мазепу. — Навіть Александр Гордон відмічає, що: „...гетьман Іван Мазепа, особа найбільш здібна і улюблена козаками³⁾».

Початки гетьманування Мазепи відзначені великими труднощами. В дні 3. серпня, 1687 р. почалися заворушення в війську. Козацька чернь бунтувалася проти старшини. — Коломацькі статті, котрі підписав Мазепа зараз по своєму виборі на гетьмана, забезпечували права гетьмана і старшини, але не рядового козацтва. В даних статтях, предложених Голічиним до підпису новому гетьманові, були точки, котрі унормовували взаємовідносини між Гетьманчиною і Московчиною. В першій мірі, було

потвердження попередніх пунктів Богдана Хмельницького, а обмежено кількість війська до 30.000 та права і вибір гетьмана. Без згоди Москви не можна було ані вибирати ані усувати гетьмана. Гетьман не міг без царської згоди усувати генеральних старшин. Їхні маєтки були вільні від усяких поборів і нічого не платилося до військової скарбниці.

Як згадано, почалися бунти. Чернь стала робити порахунки зо старшиною. Вони вбили полкового осаула Кияшку. Козаки Прилуцького полку живим викинули в піч своєго полковника, а опісля, ще живого закопали в землю. Переяславці арештували Полуботка. Ніжинці — Ярему. Вбито багато старшин, панів та зненависників горілчаних орендарів. Прилуцькі козаки навіть свою церкву ограбували⁴).

Мазепі доводилося наводити лад і тому, уже в зарані його рейментерування, він настроїв проти себе козацьку чернь і запорожців. Щойно 4. червня наведено спокій. Козаки видали сина бувшого гетьмана — Григорія Самойловича і п'яdesят святотатців і грабіжників. Самойловича відвезли в Сівок і засудили на смерть. — Тричі довелося рубати юну голову, бо не було доброго ката⁵).

Гетьман Мазепа, добрий володар, політик і дипломат, бачив, що південна границя України завжди наражена на татарські набіги та плюндрування. Він рішає, що найкраще буде вибудувати тут ряд твердинь із залогами довірених військ. Вже 18. листопада, 1687 р., зараз по невдалім кримськім поході, шведський висланник звітує, що в Москві: „...говорять про будову твердині на річці Самарі, де буде залога з царських військ, котрі буцім то перешкоджували б кримським татарам набігати на Україну. Більшість думає, що будова твердині має на меті удержувати в послусі запорожців, та не допускати їх до жодних зв'язків з татарами. Кажуть, що це заініційовано Мазепою, та що козакам подобалося спокійне життя, котрого вони зазнали за двадцять літ по цій стороні Дніпра. Багато з них розбагатіли і бажають те багатство мирно використати⁶).

Ранньою весною 1688 р. почалися роботи, котрими завідував сам гетьман. Вже першого серпня, цього ж року, посвячено церкву і найбільшу Новобогородську твердиню. Зараз же сколонізовано поблизьку околицю. Запорожцям це не подобалося і вони вислали гетьманові жалобу, та Мазепа дав кошовому в подарку тисячу червінців, і впевняв, що твердиня служитиме тимчасовим складом харчів та амуніції для слідуючого походу. Почався новий кримський похід. Гетьман радив починати його в лютому, але щойно на початках травня Голіцин виступив з своєю 112.000 армією, а гетьман долучився під Самарою з 50.000 козаків⁷⁾.

Оповідають, що на передодні вимаршу Голіцина, хтось підклав під його дім в Москві домовину зо запискою, що в разі невдачі його ожидає смерть⁸⁾.

Війська дійшли аж до Перекопу та забракло води. Голіцин почав вести з ханом переговори. Татари не спішилися із заключенням миру і Голіцин не докінчуючи переговорів — вернувся. — Тогочасний німецький журнал пише, що: „Вся відповідальність падає на Голіцина, підкупленого за французькі гроші”⁹⁾.

В Москві представлено другий кримський похід як надзвичайну перемогу.

Для зареєстровання, виїхав Мазепа в серпні, 1689 р. зо своїм окруженнем у Москву. З ним їде п'ять генеральних старшин, п'ять полковників, при них полкові судді, осаули, писарі, військові товариши і канцеляристи — усіх понад три сотні люда.

Заховалися широкі описи торжественного виступу Мазепи в Москві з дня 10. серпня. — Здавалось би, що тепер, як його позиція ще більше змінилася в Москві, Мазепа буде непохитним володарем України.

Так здавалося та в Москві почалася метушня, доходить до перевороту, царем стає брат регентки Софії — Петро і всі, з таким трудом наладнані зв'язки йдуть в нівець. — Старшини вже переговорювали між собою кого б вибрати гетьманом¹⁰⁾.

Мазепа в одчаю. Він — так як і всі чужинецькі посли

(А.) Гет. І. Мазепа з портрету віднайденого 1937 р.

(Б.) Гет. Мазепа. (Перезнято з американської книжки, від. 1884 р.).

— не знає, що робити, та новий цар ставиться до Мазепи прихильно.

Мазепа, на авдієнції у Петра І. в Троїцькому, в своїй промові вказував цареві на труднощі при виконуванню своєї влади, тимбільше в його літах та при його здоров'ю. Він обіцяв служити вірно та прохав царя держати в своїй ласці його з усіма старшинами і цілим українським народом¹²).

В останніх днях побуту гетьмана в Москві був цікавий випадок. Тайний французький агент Невіль, висланий польським королем Яном Собеським, прийшов в перебранню до Мазепи і намовляв пристати до короля. Мазепа на це не погодився¹³).

Згадана промова Мазепи заімпонувала цареві. Гетьман від першої зустрічі нав'язав з ним приязнь і як досвідчена старша людина і добрий політик — п'ятнадцять літ співпрацював з молодим царем.

В часі своєго гетьманування, Мазепа — поет, знавець мов, музик, бібліофіл і колекціонер, став меценатом нашої культури, одним з найвидатніших в українській історії. Він уможливив своїми стараннями — буйний розцвіт нашої архітектури. — На кожній рік його гетьманування припадає — як каже В. Січинський — одна будова. — Гетьман Мазепа уфундував, або розбудував не менше 20. величавих будов. На протязі 1690-1706 рр. він вибудував 4. нові, величаві церкви, розбудував 5. храмів княжої доби та закінчив будову 3. церков — розпочату його попередниками. Згадане вже пограниччя Татарщини як теж України забезпечив рядом фортифікаційних укріплень і твердинь. Побудував величавий замок у Батурині і в 1704 р. ґрунтovno реставрував будинок Могилянсько - Мазепинської Академії.

Розцвіт Академії припадає на добу Мазепи. В перших роках XVIII ст. кількість студентів доходила до 2.000 та складалася зо всіх верств населення України, що було тоді, виїмковим явищем у всій Європі. Вчилися тут і чужинці — як от румуни, болгари, серби, росіяни, гре-

ки, араби та інші. — Починаючи з 80-их років XVII ст. за-ведено найстарші кляси філософії і богословії. Це під-вищення наукового рівня та придбання кращих профе-сорів, що удосконалювали своє знання закордоном, по-ставило Академію на першому місці всого Сходу Європи.

Численні видання релігійного і світського змісту — а були це найкращі видання взагалі з усієї української продукції, відзначалися гарним друком, прекрасними гравюрами та майстерною оправою. До наших днів збе-реглися численні панегірики, побутові вірші, думи, ака-демічні тезиси та проче з часів Мазепи. — Про багатство української музики та музичних творів за Мазепи свід-чить „Реестр нотових тетрадей” — Братського хору у Львові з 1697 р., що налічує 267 творів численних україн-ських композиторів¹⁴).

Гетьман Іван Мазепа опікувався не тільки всіма га-лузями мистецтва але й промислом. Документальні дані вказують, що в самій Чернигівщині було в XVIII ст. 12. фабрик паперу. Сильно розвинуте виробництво поташу (в однім Стародубськім полку за Мазепи було біля 12 буд для випалювання поташу). Добре розбудоване гут-ництво (на Чернигівщині в XVII - XVIII ст. було 11. гут). Керамічне виробництво поширене по всій Гетьманщині. Ткацтво за Мазепи переходило до організованого фаб-ричного виробництва — особливо, виріб полотна, сукна, шовку, козацьких пасів, плахт, макатів, килимів та інше. Велике значення мали водяні млини — джерело найде-шевшої, водної енергії. Біля них приміщувалися валюші (ступи для биття сукна), тартаки, паперні а навіть гути та керамічні майстерні. Організаторами цього ви-робництва, як і цілого сільського господарства були під-приємливі козацькі старшини, під проводом гетьмансько-го уряду¹⁵).

Будовою згаданих твердинь гетьман Мазепа хоче забезпечити себе від сусідів, як теж узяти в карби своє-вільних запорожців. Він наводить лад у всій Гетьманщині. Ще 9. вересня, 1689 р., Мазепа дістав від царя дозвіл на

компут — тобто заборону селянам вписуватися в козаки¹⁶). Знову ж в 1691 р. видав універсал до „...полковників, обозних, суддів, осаулів, полкових сотників, отаманів, усього старшого й меншого полкового товариства, вйтів, бурмістрів і всякого чину людей..., щоб ніхто з власників не мучив великими роботами і видуманими наборами людей, але щоб володіли ними в міру, а не понад міру накладали, та щоб задовільнялися звичайними датками”¹⁷). — Мазепі не трудно було полагодити з народом, та лихо було зо старшинською опозицією. Вже 1691 р., царський посол Іван Циклер мабуть сказав генеральний старшині й полковникам, щоб поважали гетьмана¹⁸).

Створилася „Полтавська опозиція”, очолювана Жушенками, Іскрою, Кочубеєм і Петриком. У січні, 1691 р. гетьман доручив старшому канцеляристові Петрикові-Іваненко відвести полтавському полковникові Жученкові царські подарки. Петрик завдання виконав та до гетьмана не вернувся, але втік на Січ¹⁹). Весною, 1692 р., Петрик подався з Січі до турецької твердині Газі-Кермана і тут укладає з Кемен-мурзою договір між Кримом і „Князівством Видільним Київським, Чернігівським і всього війська Запаріжського Городового й народу Малоросійського”. На основі цеї умови, кримські й білградські оряди мали оборонити Україну від Росії й Польщі, а на наші землі не нападати²⁰).

Петрик, людина освічена і здібна, споріднений з найвищою аристократією Гетьманщини (Жученки, Кочубей), бачив і розумів сучасні політичні обставини і вороже відношення козацтва супроти царської влади, тому — хотізна чи не при співучасти Мазепи — задумав створити українське незалежне князівство, оперте на мусулманський світ. Він кинув між народ низку політично опрactices універсалів та повстання не повелося. Козацтво за ним не пішло, запоріжці як слід не піддержали і він емігрував у Туреччину²¹).

Гетьманові Мазепі було зрозуміло по невдалій спробі Петрика, що слід наперід порости в силу. Треба зміц-

нити країну з нутра і ослаблювати ворожі сили назовні. Насамперед треба було покінчти з татарськими набігами і тому гетьман, крім низки твердинь на кордонах, бере участь в походах. — А. Гордон подає, що: „Тогорічний (1695) похід на Бористен, де Генерал Шереметєв командував разом з гетьманом Мазепою, був дуже успішний. Вони по-мистецьки заволоділи кількома городами — Газі-Керменом, Аслан-Керменом і Шингиреєм. Турки навіть своєї армії не могли дати на цю сторону, бо були дуже зайняті в Угорщині проти імператора і на Поділлі проти Польщі”²²).

Укладаючи плян походу на 1696 р., Мазепа пропонує дати запоріжцям тисячу рублів на будову чайок і харчі на дві тисячі люда та вислати їх на три місяці в море. Другу фльотиллю слід збудувати в Брянську, щоб можна було Дніпром перевозити війська²³).

В 1697 р., в часі перебування царя Петра закордоном, Мазепа являється абсолютним володарем України²⁴).

Багато істориків старалося представити Мазепу як не воєнну людину і лихого стратега, та сучасники думали інакше. Мазепа навіть в морських походах брав участь. Цар, котрий дуже любив морську службу, рішив бути на галері, хоча з'явилася турецька флота, у складі дев'яти малих суден, сім тримаштовців і тринадцять галер призначених для Озова. В кінці травня (1697 р.) цар успішно їх заatakував. Венеціянський віце-адмірал Ліме, з шіснадцять галерами та сотнею великих, відкритих човнів, кермованих козаками, котрими командував гетьман, після гострого двогодинного наступу, опанував два їхні кораблі, дванадцять трохмаштовців і галер, де находився ага з 270-ти яничарами. Решту ворожих кораблів неприхильний вітер загнав на мілину і вони не могли брати участі в наступі²⁵).

Не тільки в морських походах і в сухопутніх теж. Гордон А. вичисляє немало походів, у яких брав участь гетьман Мазепа. — 17. липня 1698 р. князь Долгорукій

вирушив із шісдесяти тисячами вояків і великим числом козаків під командою гетьмана Мазепи проти сераскерського паші і змусив його до відступу за Бор²⁶). — В 1705 р. цар мав у Польщі і Курляндії три свої армії. Гетьман Мазепа із шісдесяти тисячами козаків на Чорній Русі вів успішну боротьбу. Недаром цар відзначив його за заслуги ще в 1700 р. орденом св. Андрія²⁷). В 1705 р. козаки під командою гетьмана Мазепи зайняли Замостя²⁸).

Автор „Історії Русів” без підстави не сказав, що: „...в безустанній боротьбі з поляками, татарами та турками Мазепа відзначався хоробрістю, підприємливістю та всім воєнним мистецтвом”²⁹).

В 1698 р. гетьман писав до царя, що: „На протязі дванадцяти років від самого початку моєго гетьманування я зробив 11. літніх і 12. зимових походів і не трудно розсудити всякому, які труднощі, страти і руїну від тих безустанних походів терпить Запоріжське Військо і вся Україна”³⁰).

Мазепа уживав титулу „гетьман обох сторін Дніпра”. Він завжди мріяв про з'єднання всієї України під одну булаву. На підставі договорів з 1667 та 1687 рр. Правобережжя перейшло до Польщі. Ян Собеський хотів заселити дані землі, тому сейм з 1685 р., погодився на віднову козацької організації. Знайшлися добрі організатори, а саме Іскра, Абазин і Палій — полковники і наказний гетьман Самійло Самусь. — Перше місце зайняв лівобережець Семен Гурко-Палій. Палій був визначено постстаттю в козацькім світі. Воєнну школу почав під Дорошенком. Бував на Запоріжжі. Брав участь у Віденському поході проти турків. Пізніше, як хвастівський полковник, придбав собі ім'я доброго колонізатора та войовника. Багато тут лягло моєї праці — казав пізніше — взяв я це місце пустим, а залюднив його, побудував церкви Божі та прикрасив їх³¹).

Палій рішив усунути з Правобережжя шляхту і завести козацький лад. Польща злякалася сили Палія і його арештовано. Він приобіцяв шанувати шляхетські пра-

ва. Тогочасна преса дуже широко описує конфлікт Палія з Польщею. Його ім'я відоме в Німеччині ще з 1686 р., коли польські кореспонденти подавали про його успіхи з мусулманами. — 1694 р. у Німеччині уважали Палія за одного із найкращих ватажків у боротьбі проти татар і турків³²).

Федір Уманець дивується наївності царя, що ціною Правобережжя, думав купити польську поміч у боротьбі зо Швецією³³).

Правда, і гетьман Мазепа неоднократ, на домагання царя, „радив” Палієві миритися та уступати полякам, але це була необхідна формальності, а в „приказі”, висланому в Москву писав: „Не можу брати гріха на душу та привітними запевненнями намовляти Палія, Самуся та Іскру до послуху, а опісля віддати їх полякам у неволю. Я не можу запевняти їх, що вони остануть цілі і не ушкоджені, як у своєму здоров’ю так і в маєтках. Поляки, не тільки над козаками, але і надо всім українським народом, що опинився під їхньою владою, по-тиранськи поводяться. Це ж показали їхні недавні діла на Придністрянщині і на Побужжю, де вони, мстячися за народне повстання, багатьох карали смертю, вішали, кидали на цвяхи або саджали на кіл”³⁴).

В 1704 р., Мазепа, за царським наказом, переїхав Дніпро та зайняв Правобережжя. У дні 15. липня до нього приїхав Палій зо своїм полком і тут отаборився. Чистири тижні пробув він біля нього і гетьман мав нагоду пізнати характер і замисли Палія. В листі до Головкіна Мазепа пише, що приїздив Самусь і сказав, що Палій мав збирати раду на Кошоватій і говорив таке, що доказує злий замисл проти гетьмана Мазепи та його війська³⁵.

1. серпня, цар велів Мазепі взяти Палія під стражу і негайно відправити в Білу Церкву, а полковником призначити Михайла Омельченка. — Палій за зв’язки з Любомирським (прихильником Лещинського) був обвинувачений у шведофільстві, а це легітимувало гетьмана зайняти Правобережжя. В дні 30. червня, 1705 р. цар Петро

Die
 Europäische
F A M A,
Welche
 den gegenwärtigen Zustand
 der vornehmsten
Söfe
 entdecket.

Der XXV. Theil.

gedruckt zum ersten male 1704.
 und wieder aufgelegt 1706.

Портрет Мазепи в сучасному нім. журналі.

Власноручний підпис Мазепи.

заслав Палія на Сибір. — Після усунення Палія, заповітна
мрія Мазепи словнилася — він об'єднав всю Україну під
своїм проводом.

5. ДУМКИ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І СОЮЗ ІЗ КАРЛОМ ХІІ

Першу половину своєого гетьманування Мазепа добре служив цареві Петрові. У головному політичні задуми досвідченого гетьмана були згідні з політикою молодого царя. У другій половині реїментарства Мазели обставини змінилися. Цар вернувся із заграниці і почав нову низку реформ з головною метою скріпити Московщину на зовнішнім відтинку, що йшло в розріз із вимогами та користю України.

В 1700 р. розпочалася т. зв. „Північна Війна” — Московії з Швецією. Щоб належно протиставитися Карлові, цар використовував всі засоби своєї держави та насильно намагався використати теж і українські сили.

Ось низка фактів, котрі викликали незадовілля українського народу. В часі будови Петербурга полковник Черняк висилає гетьманові таку скаргу: „Козаки працюють і в неділі та свята, видані по 15. на полк — державні коні — навіть порожнього воза не всилі витягнути. Козаки на своїх плечах — по кілька верстов — носять дрова, а для мертвих і хворих за власні гроші наймають землекопів. Офіцери безоглядно б'ють, грошей козакам не платять, а як і платять, то відчисляють ті, котрі побрані в проишлому році. Для виживлення козаки випродали останню одечину і — самозрозуміло — після цього ледве одна третина вернулася на Україну”¹⁾.

Знову ж козаки з інфлянтського фронту писали: — „Хоча на царський наказ нам і видано житньої муки по три і по чотири шапки на людину місячно, але дано менше як належить воякові. Чи можна ж прожити тими харчами, без соли, без крупов і без сала? Купити немає за що. А наші коні то так виснажені тим шестимісячним походом і недостачею кормів, що ні на чому служити. Найголовніше, що мало не всі козаки голі і босі. Узяті з дому

свитки, чоботи і шапки порвалися, про кожухи і не згадуй, а нових купити нема за що”²).

Царські суперечні накази могли й найспокійнішого вивести з рівноваги. В 1700 р. цар видав гетьманові наказ вислати в Лівонію на підмогу Королеві Августові, козацьку допомогу. — Гетьман тільки що вирядив охотників під проводом наказного гетьмана Іскри, а тут приходить наказ, що не треба висилати...

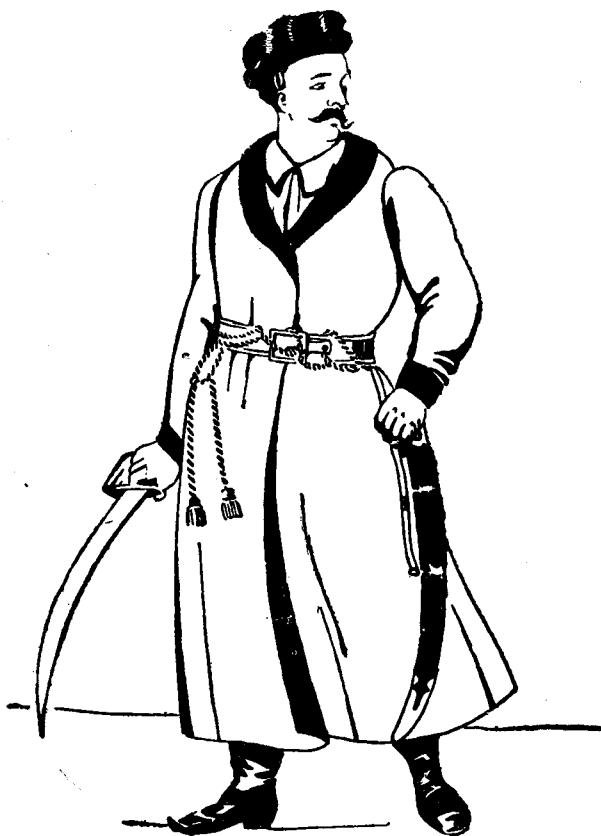
Гетьман не вспів розпустити всіх, а тут новий наказ — іти йому самому з 10.000. — В серпні велено не йти зовсім...

Гетьман розпустив козацтво на домові роботи, а цар каже на швидку руку вислати 12.000... — Мазепа писав тоді до Головкіна: „Мені особисто хотілося б служити великому володареві і там нести свою голову де його величність находитися: тоді і військо біля гетьмана було б стрійне і в воєнних походах козаки показали б більше відваги; та нехай буде так, як творить премудра і всепроглядна монарша воля. Де його царському величеству потрібно буде мене держати, там нехай і буду”³).

Думаємо, що в’їдливішої сатири — як та, котру бачимо в тих кількох реченнях — не висловив би жодний інший політик, дипломат чи вождь.

Скарги за кривди та зневаги не переставали приходити до гетьмана. При кінці 1705 р. він був на Волині, біля Дубна. До нього прибув наказний гетьман військ висланих у Литву — полковник Горленко із жалобою. — 1.000 козаків Горленка забрано для обслуги тимчасової пошти. Ті козаки дуже терпіли від нахабства царських офіцерів, що їздили поштовими кіньми. Вони забирали коней, а опісля козакам доводилося по кілька днів шукати тих заморених та зголоджених верхівців. Укінці дійшло до того, що самого наказного гетьмана зіпхнули з коня та насильно забрали йому і старшині — коней і підводи⁴.

Іван Черняк, що перебував 1722 у Городні (Гродні), писав Мазепі, що бачив царську грамоту, котрою Петро призначав козаків на висилку в Прусію, для вивчення ре-

Сотник з часів Мазепи.

гулярної муштри. — Про це згадував теж полковник Горленко⁵).

Подібні відомості доходили до гетьмана Мазепи з усіх міст Гетьманщини. — Городенський сотник доносив чернігівському полковникові Полуботкові, що якийсь Іван Павлович Зиков, котрий переїздив із солдатами в Київ, допускався до безправ'я та наруги над населенням: „...хороми відмикали, кожухи і убрания забирали, гусей і курей різали в дворі самого сотника, де в часі неприсутності господаря зайняли квартиру, а потім мало не вбили і його на смерть — щастя, що сковався в криниці. — Випустили, на сміх, горілку з бочки. Дяка витягнули з крилоса і так натовкли, що ледве виживе з того. Ганяли за людьми і кололи їх шпадами, так що бідний народ, з родинами хотів тікати з домів своїх. Узяли звищ сімдесят коней і багато повернули, а ще більше пропало...”⁶). Мазепа гостро реагував на це безправ'я, висилав десятки листів до царя та його достойників, порушував дані справи в приватних розмовах, видавав відповідні декрети і розпорядження козацькій старшині, та нахабство і безправ'я не припинялося. Найбільше дався взнаки царський довіреник — авантюрист Паткуль. Одного разу німці, за його наказом, окружили в Познані відділ козаків, відняли їхніх коней, а старшин арештували. — Нещасні мусіли йти пішки під Krakів. В додатку, їх побили шведи і поляки Лещинського, так що з 1.700 козаків — на Україну вернулося тільки 80⁷).

В одному з донесень гетьманові Герцик повідомляв, що Паткуль зібрав коней, відібраних у Миргородськім полку для артилерії та таборів і хворих, сформував з них кілька груп і продав у Франкфурті над Одрою⁸.

Може найбільше заболіло гетьмана Мазелу те, що цар ціною розшматовання України, хоче купити поміч поляків у боротьбі зо шведами. — Ба, не тільки те. — Гетьмана повідомляють, що цар приобіцяв герцогові Марльборо (предок сучасного нам Вінсента Черчіля) Київське князівство, щоб цей довів до успішних переговорів з Карлом XII⁹.

Князь Меншіков (неук — не вмів писати ані читати) і собі не уступає та має охоту стати українським князем, про що голосно говорить на одному прийняттю¹⁰).

А тепер виринає питання — що ж лишається Мазепі? — Гетьман зневірився в царя і союз із Московщиною та вирішує шукати іншого союзника. Таке рішення виникло на підставі довгих і глибоких роздумувань гетьмана над долею рідного народу і власною.

У жовтні 1704 р. він вернувся в Батурин як дійсний володар України. До ніг йому стелилася слава, котра п'янила мов старе вино і сивий гетьман закохався в дочці генерального судді Василя Кочубея, своїй похресниці Мотрі. Починається велика любов Мазепи, котру можемо порівняти з любов'ю Лясалля, Парнеля чи Булянже. Мазепа заімпонував дівчині, та батьки не годяться на їхній шлюб. Мотря тікає в дому у палату гетьмана. У столиці скандал, батьки б'ють у дзвін на тривогу і гетьман звертає кохану батькам.

1705 р. кохання Мазепи розвіюється безповоротно і старий гетьман цілковито віддається служінню великій справі — визволенню України з-під царської заалежності. Свої мислі про долю України гетьман висловлює у ним же скомпонованій думі¹¹).

Мазепа, передбачливий політик і гнучкий мов шабля-дамасценка дипломат, реалізував свої рішення не поспішаючи і дуже обережно. Посторонній глядач не міг нічого помітити, а внутрішній — доказати. Мазепа зважився своїх позицій легко не здавати і тому протидіяв.

В 1704 р. цар Петро і король Август зробили новий союз проти Карла XII і тоді цар, як першу передумову: „...рішив віддати Правобережжя Польщі”¹²) — та гетьман Мазепа так ляярував, що тих земель ніколи не віддав. На початку лютого, 1704 р. амбасадор Великої Порти прибув у Батурин та узгіднив з гетьманом цілу низку тóчок, зв'язаних з Гетьманщиною і Кримом, та устійнив також умовини належно не упорядкованого миру з Туреччиною¹³). Від квітня до жовтня гетьман перебував на Пра-

вобережжі. — Щойно 12. жовтня царський резидент у Варшаві привіз Мазепі королівського листа вернутися в Батурин. Гетьман жалівся перед царем, що даремне вгаяв час, бо король продержав козаків без зайняття і без користі для себе¹⁴⁾). А в міжчасі полковник Апостол і Мирович виконали своє завдання. Мирович навіть був свідком зайняття шведами Львова в дні 25. серпня. Йому довелося відступати під шведським напором у сторону Бродів і опісля він звітував гетьманові, що поляки більше ненавидять своїх союзників козаків як наїзників шведів¹⁵⁾). — Апостол був висланий на допомогу генералові Брандтові. Нордберг описує їхню перемогу над одним шведським відділом, під командою майора Лейонгельма та переповідає незавидну долю полонених¹⁶⁾). — Так як Брандт був дуже добрий і людяний для козаків — другого чужинця — згадуваного Паткуля — козаки ненавиділи.

У дні 17. січня 1705 р. гетьман в асисті генерального осаула Скоропадського та п'яти знатних, військових товаришів, були прийняті царем. Під час їхнього перебування в Москві, Мазепу багато разів запрошувано до царя на раду у зв'язку з поточними справами. Головною річчю був плян походу в Польщу з допомогою Августові.

В жовтні 1705 р.: „Козаки під командою гетьмана, що в цей час був у доброму порозумінні з королем Швеції, зайняли Замостя¹⁷⁾). — Один місяць гетьман пробув тут, і в тому часі приїхав поляк Вольський з таємною пропозицією від короля Лещинського. Гетьман узяв післанця на допити, а королівського листа і зізнання в'язня відіслав цареві. — Шляхтича він зоставив, бо боявся, щоб вороги його не відбили¹⁸⁾). — Цікаве, що хоча гетьман дсніс цареві про королівську спробу перетягнути його на свою сторону, але післанця не видав і хто зна, чи по звільненню з в'язниці таки не післав до Лещинського?...

Роки 1705—1706, були для царя Петра щоразу гірші, а для Карла кращі. Мазепа бачив це все і мабуть не був байдужий. Крім Вольського були й інші післанці, котрі

Козак з часів Мазепи.

намовляли гетьмана до зірвання з Петром. — Мазепа згадує в листі до царя, що було чотири спроби¹⁹). Найбільш успішною була княгиня Дольська, ще в травні, 1705 р. — як пише Орлик: „...у близьких днях по приїзді Дмитра Горленка в Дубно, Мазепу запрошено кумом на христини дочки князя Вишневецького, воєводи краківського, до Білої Криниці, і тут його дочки і мати, княгиня Дольська, мали з Мазепою денні і нічні конференції, і якщо такий легкий вітрець, як реляції Дмитра Горленка й Івана Черниша захитали його серце, то до переходу на другу сторону намовила його княгиня Дольська своїми чарами, а як вона змогла доконати це єдиний Бог знає. Я ж думаю, що ця чарівниця обезумила його”²⁰). — З Дольською Мазепа був увесь час у контакті і листувався з нею. Одного разу на доволі неконспіративного листа княгині гетьман просить Орлика написати їй, щоб залишила кореспонденцію, яка може погубити його та позбавити чести²¹).

Очевидно, що зв'язків Мазепа не поривав. Свої задуми про незалежність України старався гетьман дипломатично засіяти в душу і розум генеральної старшини.

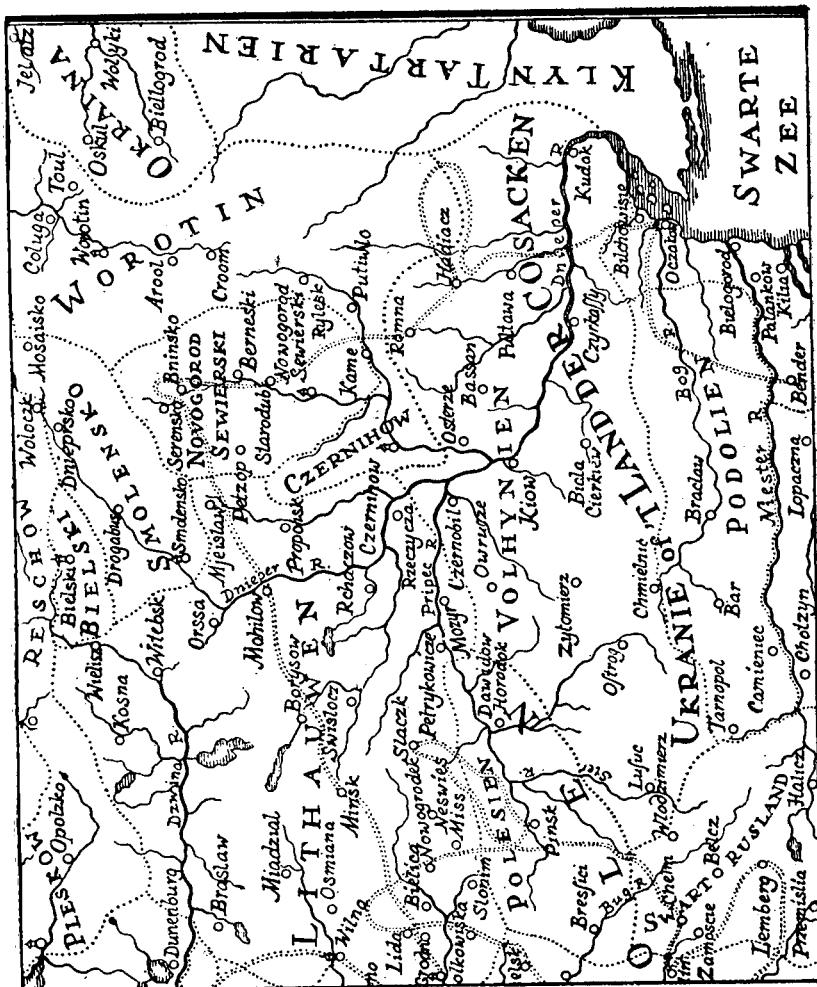
Дня 4. липня 1706 р. цар приїхав у Київ і гетьман запросив його до себе в гостину. Після приняття Меншіков „маленько шумен и силен”²²) — відвів Мазепу в сторону, тай каже: „Гетьмане Іване Степановичу, пора взятися за ворогів” — і підморгнув у сторону старшин... Старшини помітили, що розмова стає більш дискретна і хотіли вийти, та гетьман кивнув їм рукою щоб зосталися, а сам будім то на ухо, але так щоб старшини почули, каже: Не пора. — „Як же не пора? — каже Меншіков — як тут є його царська величність, зо своєю головною армією...” — Мазепа заперечив. Небезпечно — каже — починати другу війну, внутрішню, коли одна, з ворогом не закінчена... — Та чи ж їх ворогів боятися і жаліти? — каже князь — Яка ж з них користь царській величності?²³).

В цей час цар устав і гості вийшли. Мазепа звернувся до старшин і питає, чи чули розмову з Меншіковим, ті потвердили, а гетьман продовжував: „Вони завжди співають мені ту пісеньку, та тільки, не допусти Господи,

статися тому, чого вони бажають". Полковники стали жалітися перед гетьманом про кривди і вказували на несправедливість царя і його достойників супроти українського народу. Це був початок офіційного відступу старшин від царя. Вони часто сходилися в Ломиковського або Апостола і підготовляли плян дій, а навіть Апостол приніс із печерського монастиря „Гадяцькі Пункти" — тобто договір Виговського про федерацію України з Польщею, та розглядали і аналізували їх. Мазепи при тому не було²⁴⁾.

Петро налякався не на жарти, що Карло XII. вирушить на Україну і видав гетьманові новий наказ, щоб коозаки приготували Київ до оборони. Ціле літо 1706 р. довелося важко працювати при фортечних валах і при тому терпіти моральну і фізичну зневагу від царських офіцерів. Нарід почав ремствувати. „—Що ж це гетьман дозволяє на таке? Чи забув він Україну під московськими соболями? — Чи серце його закам'яніло? — Ех, коби у нас рейментарем був Дорошенко, Палій або Гордієнкó, то не було б того" ²⁵⁾.

Успіхи Карла XII в 1706 р. були надзвичайні. Він, для замилення очей, розпустив чутки, буцімто йде на Україну, а тимчасом 26. серпня вступив у Саксонію. Це так налякало короля Августа, що він вислав до Карла послів прохати миру. Мир 14. вересня в Альтранштаті²⁶⁾. Король Август відрікся від польської корони, приобіцяв на протязі шести місяців видати універсал, у котрому мав звільнити своїх громадян від присяги на вірність, призначати польським королем Станіслава Лєщинського і мав зірвати союз із царем. Очевидно, це лише був підступ. Август не думав даної угоди зберегти²⁷⁾. — Тепер найближчі прихильники Августа покидали його і переходили на сто рону Станіслава або були невтральні. Народ почав обурюватися, тимбільше, що при кінці 1706 р. знову збільшилися московське своєвілля і безправство. В одному листі до Головіна гетьман писав: „...з усіх сторін доходять до мене жалоби на своєвільство московських воєнних людей"²⁸⁾.

Україна на голландській мапі кін. XVII ст. (з бібліотеки Баворовських у Львові).

Під новий 1707 рік, цар приїхав у Жовкову і велів явитися Мазепі. Польська знать, прихильники Августа, стала домагатися від царя видачі правобережної України²⁹). — Цар погодився, та ще й обіцяв дати 20.000 рублів допомоги. В міжчасі він шукав інших доріг, щоб вийти з трудної ситуації. Цар вислав на двори європейських володарів своїх послів з порученням шукати союзу або посередників, котрі замерили б його з Карлом. Він пропонував польську корону, королевичеві Собеському, семигородському князеві Ракочію, а навіть всесильному тоді в Англії герцогові Марльборо. Останньому — як загадувано вже — пропонував до вибору, князівство Київське, Володимирівське або Сибірське³⁰).

Ті всі затії царя не вдалися. Карло XII здобув повний успіх. До нього з'їзджалися представники європейських країв з гратулляціями (між іншими і князь Марльборо), а Франція, Англія, Німеччина, Ганновер і Прусія визнали Станіслава королем Польщі³¹).

Невідомо, що цар говорив Мазепі в Жовкові та після їхньої розмови, гетьман навіть не пішов на приняття, вернувся зденервований і цілий день нічого не їв. У кілька днів пізніше князь Меншіков вислав компанійному полковникові Танському наказ узяти гроші і харчі для піврічної виплати козакам і вирушити в похід.

Це рішення Меншікова вивело гетьмана з рівноваги і він крикнув: „Чи може бути більша наруга, глум і пониження моєї особи. Князь Александр Данилович повсякчасно мене бачить, говоримо, а він не сказав мені про це ні слова, але без моєго відома і згоди висилає людям моєго регіmentу накази. — Хто ж без моєго наказу видасть Танському виплату і харчі, та й як Танський може йти без моєго дозволу з полком, котрому я плачу? — А якщо він пішов би, то я мов собаку велів би його розстріляти...”³²).

Щойно пізніше виявилося, чому гетьман вернувся від царя зденервований. Петро хотів скасувати козачий устрій і завести т. з. „п'ятаки” — тобто, що п'ятого ко-

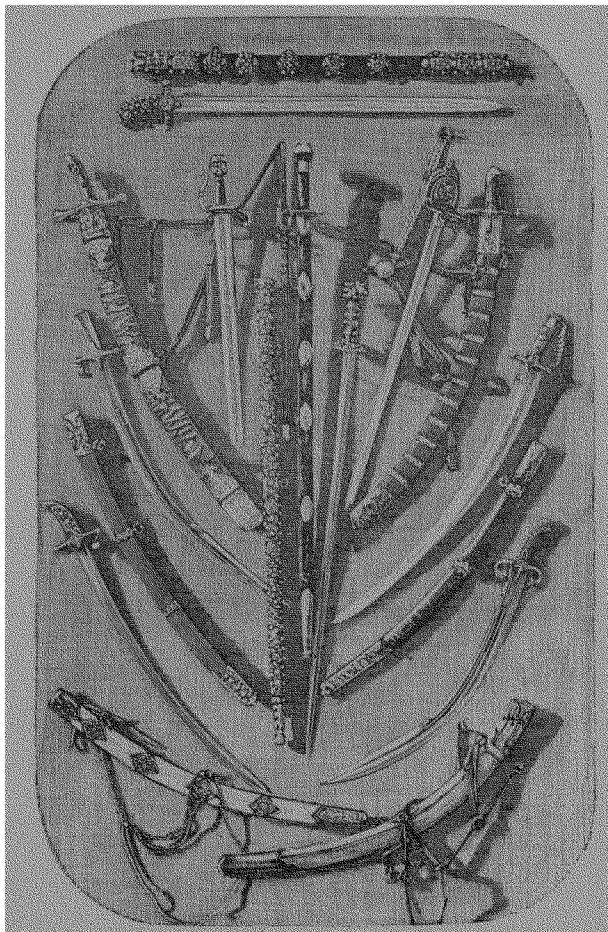
зака мав повернути в драгуни чи солдати. Цим способом, з часом, зліквідував би все козацтво³³).

В тому часі, як гетьман обурювався на Меншікова, його покликали до єзуїта Заленського. Пізніш Орлик дізвався, що тетьман висилав його в Саксонію до Лещинського. У дні 16. жовтня, в часі перебування Мазепи в Києві, йому доручено листа від Дольської і від Лещинського. Король радив Мазепі починати задумане діло, перед приходом шведських військ в Україну. На другий день гетьман велів Орликovi зложити присягу, як теж сам присягнув перед ним на хрест: „... я призываю Всемогучого Бога на свідка, що не для приватної користі, не ради якихнебудь інших забаганок, але заради всіх вас, що є під моєю владою і під моїм регіментом, ради дружин і діток ваших, ради спільногодобра нашої бідної матері України, для користі всього війська запорожського і народу українського, для поширення військових прав і вольностей, хочу при Божій помочі так зробити, щоб ви з жінками і дітьми вашими і отчизна з військом запоріжським не погибли як з російської так і з шведської сторони, якщо б я ради якихнебудь моїх приватних забаганок, осмілився так поступити, то хай мене поб'є на душі і на тілі Бог у Трійці Святій Єдиній і невинні Страсті Христові”³⁴).

З початком 1708 р., між царем і гетьманом, на око, була якнайкраща згода. Петро вислухав жалів Мазепи про його хворобу і вислав йому лікаря, а гетьман висилав цареві, ним убиту на ловах дичину. — Історики кажуть, що: „...цар нераз дарував гетьманові, цінні подарки, вироби з матеріалів та золота, шаблі, ярди сатини та оксамитів, бочки райнського вина, а навіть кошки цитрин — в ті часи велику рідкість”³⁵).

Тими подарунками годі було купити гетьмана Мазепу. Він на подарунки відповідав тим самим, але своє робив.

Більш-менш у тому часі в Києві зявився новий донощик на Мазепу. Нещодавно звільнений з турецької неволі рейттар Мирон доносив, що бачився в Ясах з Василем

З збірки зброї Мазепи. (Музей у царському селі під Москвою).

Іван Мазепа

Власноручний підпис Мазепи.

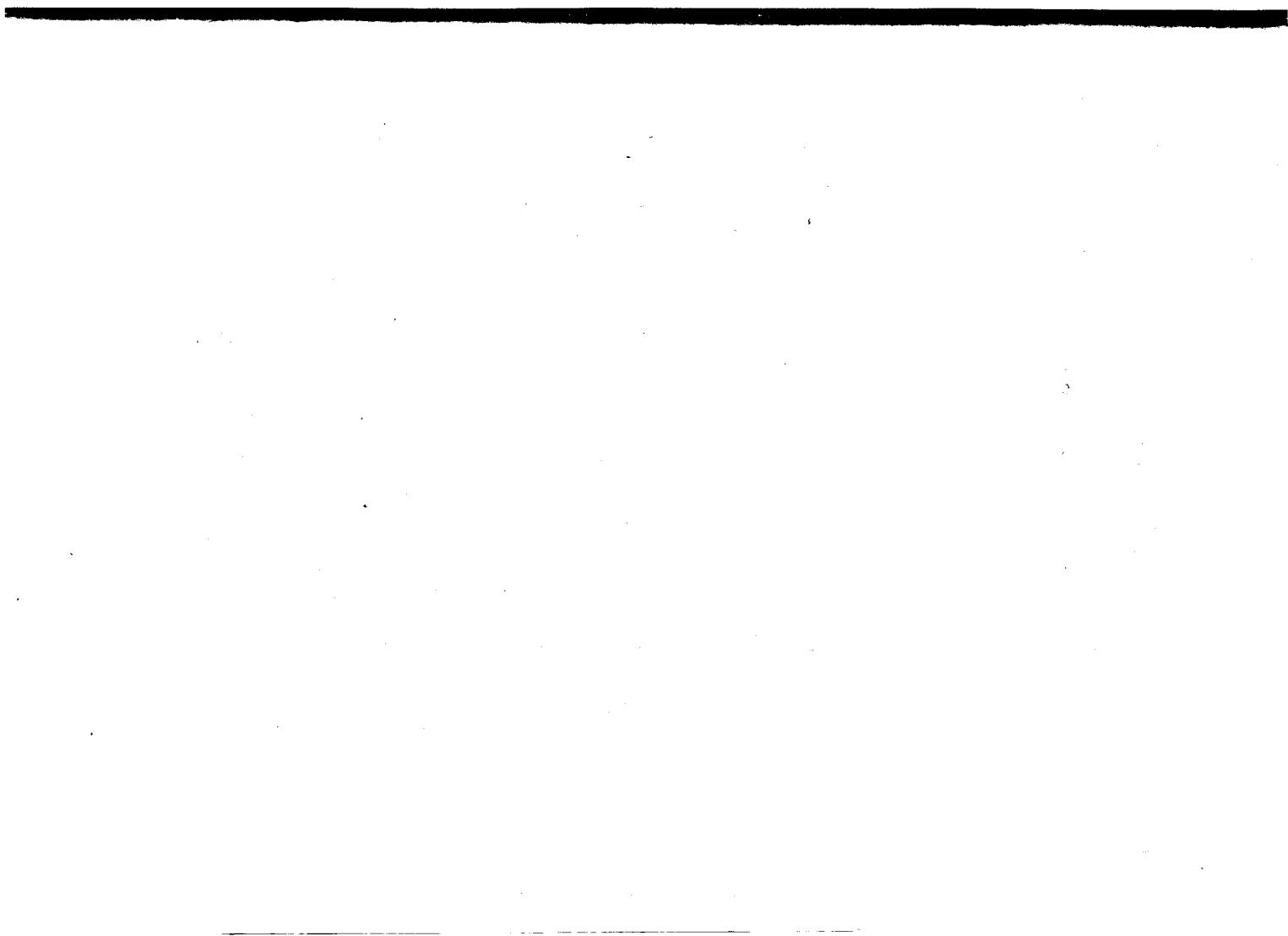
Дрозденком — сином бувшого брацлавського полковника, котрий сказав, що в минулому році був в Польщі біля короля Станислава. Тоді з'явився якийсь чернець із листом від Мазепи (чи не Заленський? — Автор). Лист був прочитаний при турецькому післанці і тут мабуть було сказано, що гетьман згідний разом з кримськими і польськими військами воювати московські війська³⁶). У Москві доносові не повірили.

Карло XII вирушає в Литву. Цар був зі своїм військом у Вільні, а деякі частини були в Полоцьку, Мінську і Могилеві³⁷). — Тут треба згадати другу важну подію. Ще 20. жовтня 1707 р. отаман Донського козацтва — Булавін, розпочав повстання проти царя. Гордон писав, що: „...бунт Донських козаків, під командою полковника Булавіна, викликаний (як загально вірили) Мазепою, гетьманом українських козаків, що хотів цим способом змусити царя розділити царську армію”³⁸). — Самозрозуміло, що повстання в нутрі країни, в часі війни з ворогом дуже турбувало царя. В листі до Головіна цар пише: „...рівно ж нашому підданому гетьманові Іванові Мазепі приказано вислати декілька своїх полків, щоб злі наміри злодіїв, бунтівників і хрестопереступників, скрізь пересікти та викоринити”³⁹).

Хоч-не-хоч, гетьманові довелося виконати небажаний царський наказ. Довелося тому, що вельми загрозлива спроба денунціації Кочубея в 1707 р., котрий якраз на ті речі звернув царську увагу, змусила гетьмана Мазепу бути на осторозі і закинути дану справу. Мазепа вислав проти Булавіна полтавського полковника Левенця і добровольчого полковника Кожуховського. Вкінці булавінське повстання було зліквідоване.

9. червня, 1707 р., коронний кухмістр Тарло пише до Мазепи листа і переконує його, щоб перейшов на сторону Карла XII. Гетьман відсилає цього листа цареві, а сам відписує відмовно, пригадуючи кривди зроблені поляками і вкінці каже, що годі нарід і гетьмана відтягнути від царського скрипта⁴⁰).

В часі кореспонденції з Тарлом рішается доля Ко-

чубея та Іскри. У дні 25. липня їх зустріла смерть. — Після доносу Кочубея, гетьман Мазепа сторохжко оглядався довкруги, на деякий час перервав зв'язки з Карлом і Лещинським і не рішався на останній крок. Генеральна старшина налягала на гетьмана, щоб рішвся. Тоді Мзепа позував обозного Ломиковського і полковників — прилуцького Горленка, миргородського Апостола і лубенського Зеленського. Узяв від них присягу на хрест і Євангелію, що все збережуть у таємниці і будуть йому вірні, а опісля присягнув сам і тоді втаємничив їх у свої пляни і задуми. Тепер змова стала поширюватися в старшинських колах. Гетьман зміцнив свої зв'язки з Карлом і зо Станиславом. За посередництвом близьче незнаного болгарського архиєрея, веде переговори зо шведським королем і ставить свої вимоги — передумову договору України зо Швецією⁴¹).

В червні цар велів Мазепі вирушити з усією кінною за Дніпро. Мазепа відповідає на це: „...сердечне радби я бути присутнім на службі вашої царської величності, для кращого доконання диверсії на ворогові, якби не надходяча старість немічна з подагричною і „хіракгричною” хворобою трудностей не було і через те з трудом на коня сяду, милю-дві пойду верхи, а опісля доводиться переболіти”⁴²).

В половині червня Карло перейшов Березину і 3. липня побив царські війська під Головчином, а 16. липня заїняв покинуте москалями місто Могилів і пробув там до 18. липня. Англійський тогочасний журнал писав: „Наші відомості з Лівонії і Литви кажуть, що опустощення тих країв жахливе. Шведи томлять їх податками і контрибуцією, а росіяни руйнують мечем і вогнем. Люди змушені ховатися по деревах у лісах та печерах. Шведський король так дуже ненавидить москалів, що вислав назад, нерозпечатаним царського листа (що є великою зневагою між володарями) і заявив, що не зложить зброї так довго аж помстить російські варварства в Лівонії і Польщі”⁴³).

В дні 4. серпня, цар приказав Мазепі вислати три або

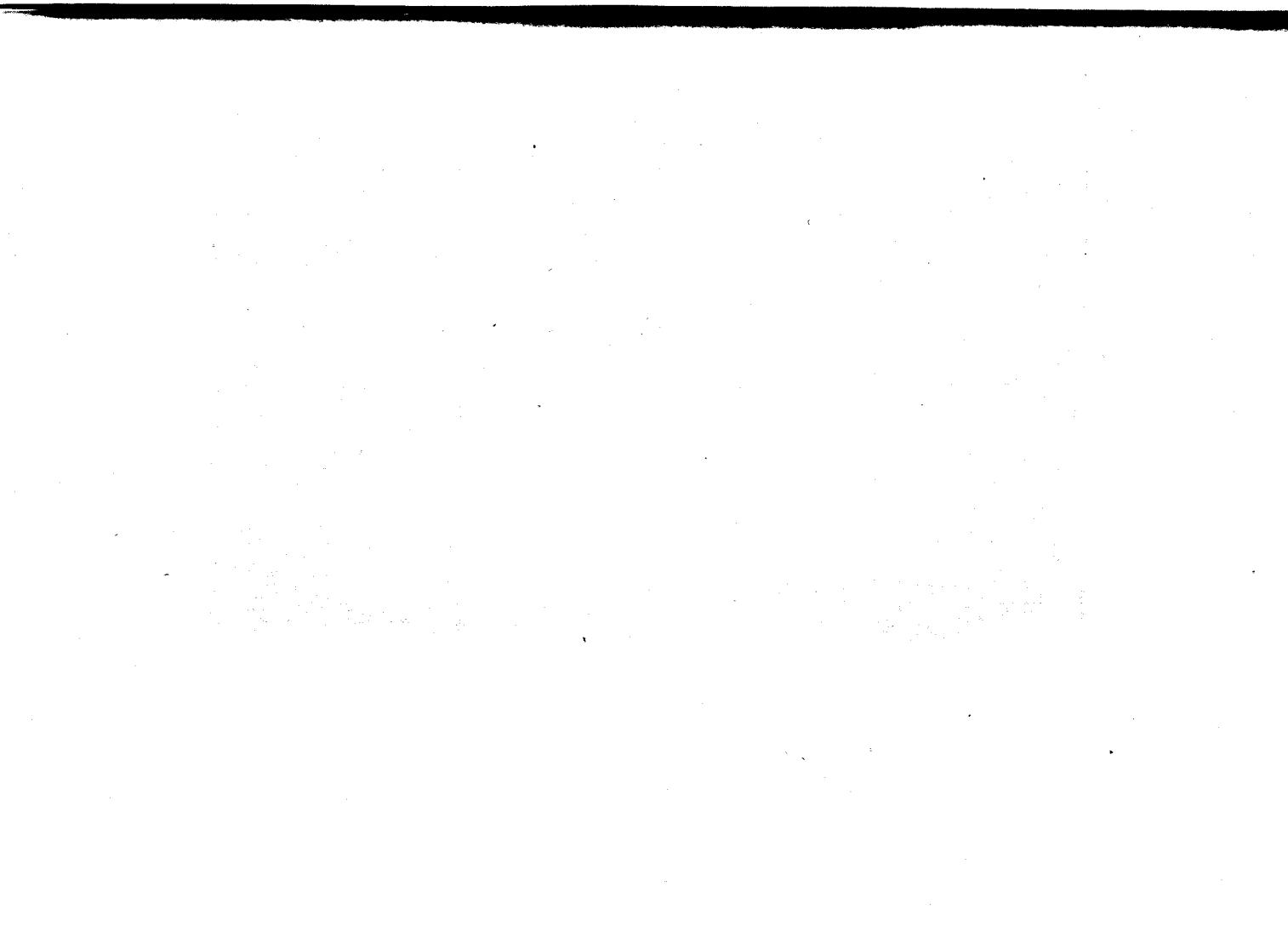
Московський цар Петро І.

Читальня української молоді
“МОЛОДА ПРОСВІТЯ”
ім. Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Брави вул.

чотири тисячі кінноти в Польщу, на підмогу попередньо висланим полковникам київському і білоцерківському. Другу групу — 4.500 козаків гетьман мусів вислати в Литву. Крім того ніжинський і Переяславський полк вислано в напрямі Смоленська. Гетьман став дорікати, що йому мало війська осталося: „При мені городових недолітків на худих конях дві тисячі осталося, дві тисячі сердюків, одна компанійна хоругов та ще зо дві тисячі московських полків набереться”⁴⁴).

Вкінці вирішив Карло вступити на Україну. В дні 18. вересня він вислав генерала Лягенкрана, щоб захопив Стародуб. Генерал російської служби — Інфлянт випередив його і зайняв місто. Карло прийшов на Україну 21. вересня і отаборився в Дрокові. Його маршала Левенгаупта, котрий спішив з Лівонії через Литву в Україну, розбили царські війська під Лісною. Мазепа не був задоволений таким несподіваним зворотом Карла на Україну. — „От диявол його сюди несе. Та він усі мої пляні пошує і впровадить московські війська в глиб України на наше знищення та погибель”⁴⁵).

Цар став призовати гетьмана, щоб злучився з генералом Інфлянтом у Стародубщині. Гетьман призвав Ломиковського та миргородського, лубенського і прилуцького — полковників та став радитися, що діяти. Не йти, — одноголосно вирішили старшини. Годі далі ожидати — посилаю до короля шведського прохати протекції, і якщо ми зайдемося зо шведами на кордоні, то не впустимо москалів в Україну⁴⁶). — Петро не вмовкав. В дні 6. жовтня, знову послав Мазепі наказ йти з козаками — на злуку з російськими військами. Старшина не веліла йти, бо згубить себе й Україну. Мазепа відписав, що не може поїхати, бо на Україні виникли заворушення, а крім того тут міг би вдертися Лещинський⁴⁷). — У відповідь на цього листа, царські міністри вислали гетьманові повідомлення, що цар видав київському воєводі Голіцину приказ, щоб він із царськими солдатами й доброю артилерією ішов у середину України, для удержання народу від хиткості, а Мазепі велів приїхати на нараду. Гетьмана

ном оволоділа тривога. — „Мене зовуть в царське військо. Там я маю щирих друзів, вони перестерегли моєго канцеляриста Болботу, щоб я не їздив у царський двір, а більше старався охоронити себе і ввесь український народ”⁴⁸.

Після наради зо старшиною, гетьман вислав свого управителя Бистрицького до шведського короля з листом, де сказано, що: „...вони запевнюють його величність, що козаки дивляться на нього як на своєго визволителя і готові його приняти з відкритими раменами”⁴⁹).

Шведська армія направлялася в напрямку Стародуба. Царські війська під командою Інфлянта відступили. Меншіков приїхав над річку Снов і отaborився в Горську. Він вислав до гетьмана післанця, щоб він приїхав на нараду. Мазепа вислав племінника Войнаровського. Бистрицький вернувся від шведського короля і повідомив, що Карло буде 22. жовтня біля Десни. — Де Ля Мотрей подає ще й таку вістку: „...його царська величність приказав йому попалити все те, що могло б придатися шведам на Україні. Його ексцеленція, післав свого племінника Войнаровського, щоб представити цареві як така деструкція знищить країну і викличе голод, цар обурився тим спротивом і арештував післанця. — Був би стяв йому голову якби не втік”⁵⁰).

В дні 3. жовтня Войнаровський поспішно вернувся до гетьмана і повідомив його, що вслід за ним іде до нього Меншіков. На ту відомість гетьман Мазепа негайно помчав у Батурин, переночував тут, видав наказ оборони сердюцькому полковникові Чечелеві і гарматньому осаулові Кенігсену, якщо наступали б московські війська, а сам приобіцяв приїхати на вируку zo шведською армією. Після цього гетьман сів на коня, востаннє попрашався із своїми вірними старшинами і народом та виїхав зі столиці...

Шведський король Карло XII.

6. ГЕТЬМАН МАЗЕПА В ЗЛУЦІ З КАРЛОМ XII. ПРОТИ ПЕТРА I.

У неділю вранці 24. жовтня 1708 р., Мазепа навіки попрощався із своєю столицею, переїхав на другу сторону Сейму і підвечір добився до Коропа. Після нічного відпочинку рушив у дальшу дорогу і в понеділок перешов Десну. Разом з гетьманом переправилося біля п'ять тисяч козаків¹). — Друга, ще більша частина (п'ять до шість тисяч) лишилися потойбіч Десни²).

Аналізуючи цілу низку джерельних матеріалів, дуже трудно бодай приблизно устійнити яку кількість козаків дав Мазепа в допомогу шведському королеві. — Йоган Вендель Барділі пише: „... з Мазепи була для шведів та вигода, що він своїм військом — казали тоді в 20.000 люда, не тільки підсилював шведське військо, але й дав їому змогу відпочити в багатій Україні”³). — Сучасник тих подій О. Гордон каже: „на тридцять тисяч приобіцяніх козаків для його шведського маєстату ледве чотири або найбільше п'ять тисяч прийшло з ним, а навіть ті на третій день у більшості вернулися до царя”⁴). Вольтер каже, що на двадцять тисяч приобіцяніх Карлові XII. гетьман Мазепа привів лише два регіменти, хоча свій марш до Карла розпочав з п'ятнадцяти або шіснадцяти тисячами⁵). — Меншіков доносив цареві, в дні 29. жовтня, що: „...з малою кількістю людей, котрі були на його платні — тисячі з півтора — та з однодумцями і старшиною пішов до шведського короля”⁶). Більшість джерел проросійські і субективні, модерні історики теж не подають конкретної кількості війська Мазепи, котра пристала з ним до Карла XII. — Більшість російських істориків занадто субективна. — Наприклад, Ключевський обмежується одним реченням: „... король (шведський) круто повернув на південь, у багату хлібом Україну, де його ожидав безкорисний відступник (предатель) Петра, гетьман

Мазепа”⁷). — Доволі об’єктивний Платонов не подає числа, тільки вказуючи на дійсні причини згадує, що: „Мазепа втік до Карла з невеликим відділом війська”⁸). В кембріджській модерній історії з 1912 р., сказано: „Мазепа з’єднався вкінці з Карлом у малому містечку Гірки, він прийшов не як могутній „Dux milicium Zaporoviensis”, але як зруйнована людина, з дещо більше як власною прибічною гвардією і 1.300 особистих друзів”⁹). Українські історики по всякому подають число війська Мазепи, що перейшло на сторону Карла XII. — Др. М. Андрушак каже: „... гетьман з іншими, яких сучасники різно оцінюють (від 3-12 тисяч), подався шукати шведського короля”¹⁰). Те саме говорить і Костомаров, покликуючись на добре джерела, тому на початку подане згадане число. — Перейшовши Десну, гетьман Мазепа виголосив до козаків промову¹¹). Частина війська відступила, а частина зісталася при нім і він післав обозного Ломиковського і генерального писаря Орлика до начальників передового шведського становища в селі біля Орликівки. Командант станиці, дуже здивувався такою появою і полковник Гієльм навіть не хотів повірити в це, щойно один італієць, котрий бачив гетьмана Мазепу, поїхав і ствердив, що це дійсно Мазепа. Гетьмана прийняли шведи з гідністю, належно голові державі і вождеві війська, а тоді післанець погнав у Гірки, де була кватиря короля Карла XII, і про все розказав.

Вечером 28. жовтня, Мазепа приїхав до шведського короля. На другий день він явився перед Карлом, котрий був тоді в оточенню знатніших вельмож і старшин. Гетьман виголосив перед королем гарну промову в латинській мові. — Він просив короля обняти опіку над козаками, а рівночасно дякував Богові за те, що дозволив йому визволитися з царського рабства. — Зважаючи на вік та на хворобу Мазепи, Карло велів йому сідати, а сам стояв і дуже ввічливо з ним поводився. Нордберг писав: „Мазепа бував щоденно у короля, то сам, то в присутності Карлового міністра Пілера. Їхні розмови велися по - латині; вони говорили про державні справи, що були їхньою

таємницею”¹²). — Ілля Борщак і Рене Мартель подають, що: „Він дякував гетьманові і дав королівське слово, що не складе зброї, заки не забезпечить Україні незалежності; зрештою він знав славу і вартість її вождя. Потім почали вони більш товариську гутірку. Ерудиція Мазепи була невичерпана. Тут оповідав він анекдоту про Карла X., там дав огляд політичних справ Туреччини, тут на вів фразу з Тацита або Марціяна. Минали години. Карло XII, захоплений розмовцем, забув про все. Після цього почалося свято, яке тяглося кілька днів у честь нової українсько - шведської дружби”¹³).

В дні 29. жовтня царські війська перейшли Десну. Карло з гетьманом були ще в Гірках. Вкоротці він почав наблизатися до Десни, щоб рятувати Батурина, та вже було запізно. Москалі його зруйнували, а на Сеймі біля міста, попалили 30. млинів, що було для визволеної України з під Московії важким ударом”¹⁴).

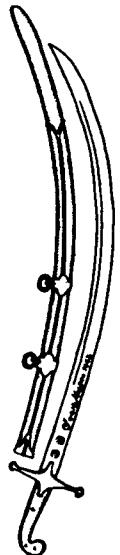
Цар, дізнавшися про союз Мазепи з Карлом, скрізь порозсила листи. Командантovі Батурина Чечелеві велів упустити в місто, полк московської піхоти для забезпечення від ворогів, і обіцяв незабаром приїхати в Батурина¹⁵). На царський наказ, доручений Голіциним, Батуринці відповіли: „Без гетьмана ми не пустимо москалів у замок, а гетьмана слід вибрати загальними вольними голосами; тепер же, коли ворог швед стоїть на нашій землі, гетьмана вибрати неможливо”¹⁶). Уночі, 2. листопада наступила трагедія Батурина. Старшина прилуцького полку, Іван Нос, показав Меншікову тайний хід у місто¹⁷). — Відділ солдатів, один по однім, удерлися в місто і по трупах героїв, батуринського священослужителя і його дочки, по двох godинах оволоділи містом¹⁸). Тоді Меншіков спалив Батурина, а мешканців від малого до великого, вимордовано, крім найвизначніших, що їх зберегли для мук і смертної карі. Опісля скоплено важко раненого Кенігсена і Чечеля¹⁹).

Після зруйнування Батурина він вислав цареві звіт: „.... город Батурин, де зрадник Мазепа мав свою столицю,

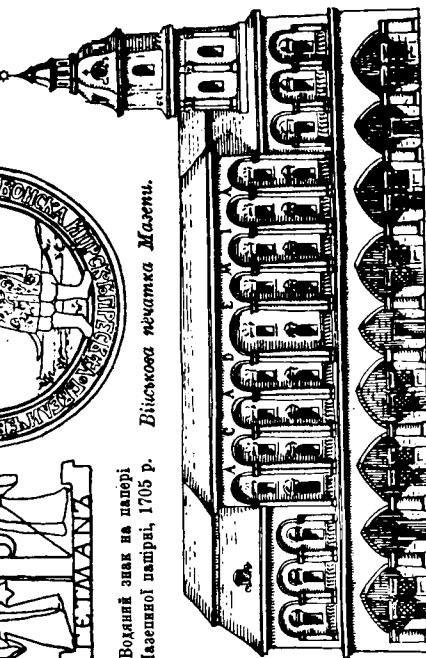

Шабл І. Мазепа, 1682 р.

Суддя Академії в Києві.
за правородо Гн. Лещинського

Воєнний знак на папері
Мазепинської папірні, 1705 р.

Будинок Академії в Києві, після перебудови І. Мазепи 1704 р.
Реконструкція В. Січинського

здобули з невеликою стратою людей, і перших злодіїв, полковника Чечеля і осавула генеральної артилерії Кенігсена та ще кількох взяли; а прочих всіх побили і місто зовсім спалили і зруйнували до основ, де взяли велике багацтво зрадника Мазепи; тут же приготував він для шведських військ великий склад, котрий теж спалений”²⁰).

Український історик Андrusяк, на підставі нових даних, каже: „...3.000 москалів полягло, 1.000 козаків перебилося з міста й подалося шукати гетьмана”²¹).

Метою короля Карла був похід на Москву, а щоб цього добитися слід було зберегти цілість власної армії для рішучого удару проти Петра. Рівночасно він старається завдати якнайбільше сильних, несподіваних ударів своєму ворогові²²). Король Карло прямував до раз обраної мети — Москви, хоча зо стратегічних оглядів неоднократ зміняв напрям воєнних дій. Він бачив, що цар нищив перед ним усі запаси харчів для людей і коней, тому не чекаючи на Левенгаупта, котрий ішов з Риги йому назустріч, шукає нової лінії опору. Зупиняється на Чернігівщині та закріпиться на річці Іпуті йому не вдається. Карло іде в глиб України, з'єднується з гетьманом, а головну квартиру переносить з Гірок у Дехтярівку. — З Дехтярівки гетьман вислав листа стародубському полковникові Скоропадському. Він повідомив його про свій чин, умотивовуючи його, поступованням москвинів у Стародубському, Ніжинському і Чернігівському полках. — Вони під претекстом війни зо шведами забирали міста, насильно впихали свої війська, а громадян грабували і виганяли. Тут згадана пересторога гетьмана з Москви і висновок, що це все змусило його шукати охорони у шведського короля, в надії, що він охоронить їхню батьківщину, і не тільки зверне козацтву забрані права, але ще й поширити їх. В такому розумінні король дав йому своє слово і письмове засвідчення. Він радив Скоропадському порозумітися з ніжинським і Переяславським полковниками, знищили російські гарнізони і, стараючися не попасти в російську неволю, утікати в Батурин²³). Шведський історик Адерфельд каже, що Скоропадський був однодумцем Ма-

зепи, та після перших невдач Карла XII. злякався і відступив від нього²⁴).

Костомаров додумується, що Скоропадський був однодумцем Мазепи, бо навіть брат полковникової дружини — Марко і муж її сестри Кендзюровський, служили в гетьмана Мазепи²⁵).

В дні 4. і 5. листопада шведи перейшли, біля села Мизина, Десну. Переправа була дуже тяжка; на дворі холодно, а король легко одягнений. Гетьман Мазепа підійшов до нього та й каже: Ваша величноте, ви покладаетесь на те, що ви молоді. Я знаю, що молодість має досить запалу, та він минає з літами. Я також міг терпіти холод та тепер любуюся в тому кожусі. Ваша величноте, звольте подумати над веденням важкої війни, через що, без сумніву, дуже терплять ваша країна і ваші піддані. Це мабуть потриває ще багато літ. Тому треба, щоб ваша величність дбали про своє здоровля, щоб, як Бог дасть колись мир, могли ви жити ще довгі літа та радувати своїх підданих тим, що знову заведете в країні добрий лад”²⁶).

Карло по з’єднанні з Мазепою вибирає напрям на Новгород - Сіверський, що було великою помилкою, бо якби був пішов на Батурина, то міг спасті столицю, а разом з тим великі запаси амуніції, провіянту і немалу козацьку допомогу. На вируку Батурина король вирушив тоді, коли Меншиков зробив з города папелище...

В цей час, цар Петро теж не спав. Він скликав у Глухів козацьку старшину і доручив князеві Долгорукому відкрити козацьку раду. В дні 4. листопада приїхав цар і почалися вибори нового гетьмана. Долгорукій повідомив царя, що козаки згідні вибрати чернігівського або стародубського полковника. Цар відповів: „Полуботок дуже хитрий, з нього може вийти другий Мазепа, краще вибрати Скоропадського”. — Як бачимо, то це не був вільний вибір гетьмана, бо всіх виборців було дуже мало, а крім того про вибір гетьмана рішав цар²⁷).

В дні 5. листопада проведено комедію „скинення Мазепи з гетьманства”. — Зроблено куклу, що персоніфікувала гетьмана Мазепу, зірвано з неї андріївську ленту і

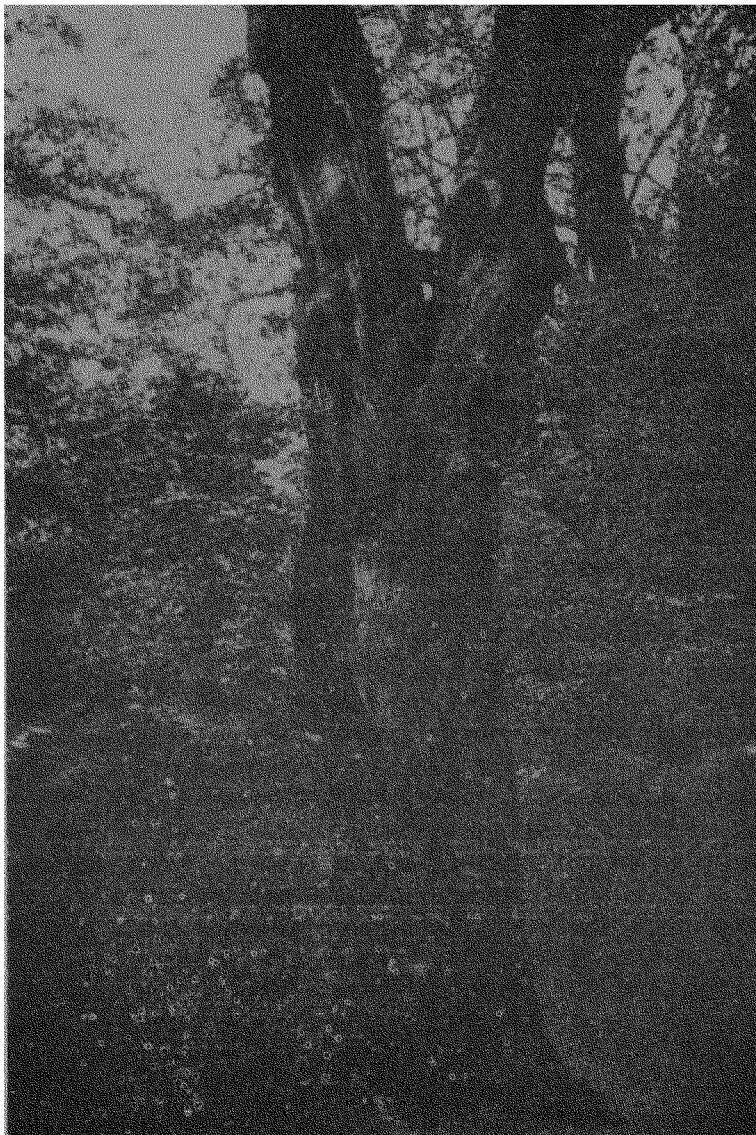

повіщено на шибениці²⁸). — Дня 6. листопада, відбулася „військова рада” і по царському велінню „вибрано” гетьманом України Івана Скоропадського. Новий гетьман мусів присягнути цареві, що не буде входити в порозуміння з царськими ворогами, передусім з Іваном Мазепою²⁹). — „Щоб виборові нового гетьмана надати більшої торжественности, цар вислав київському митрополитові Й. Кроковському листа: „.... щоб ви, ради обрання нового гетьмана їхали в Глухів, де теж іншим архиереям, Чернігівському (Йоан Максимович) і Переяславському (Захарій Корнилович), як теж генеральній старшині і полковникам велено з'їздитися”³⁰).

Протимосковські розрухи на Гетьманщині не дозволили владикам приїхати на час. Цар використав владик на те, щоб проголосили анатему на гетьмана Мазепу. Це було необхідне, щоб підірвати авторитет Мазепи як Мецената православного Сходу. Цю церемонію перевів у Глухові 23. листопада протегований колись гетьманом Мазепою — новгородський protopіп А. Заруцький. Ще того дня проголосив анатему в московському Успенському соборі колишній друг і панегірист Мазели, рязанський митрополит Степан Яворський.

Надходить зима. Карло й Мазепа минають спустошений до тла — Батурин і в районі Ромна, Гадяча і Прилук займають зимові кватири. Мазепа розсилав в Україну свої універсали і проклямації як до війська так і до всего народу³¹). — Безперечно, що ті проклямації попали на відповідний ґрунт і, як тільки траплялася нагода, нарід переходив на сторону Мазепи. — Барділі пише, що на універсал Карла XII, з дня 27. вересня, 1708 р., писаний по латині, на його сторону перейшло 8.000 людей³²).

Зима 1708-1709 р. була надзвичайно лютая. У відкритих українських рівнинах нестерпні морози, у парі з зачирюхами та хуртечами, були невиносимі. — Птиця мерзла на льоту. Насунуло цілі кучугури снігу, а будьяка комунікація була утруднена. Тоді погибло чотири тисячі шведів. Гадяч замінivся в одну велику лічницю. Туди стягнули напів живих від холоду та відморожень³³). Кар-

Дуб Мотрі Кочубейни. (Фото В. Різниченка).

ло не покидає своїх задумів і шукає нових шляхів на Москву. Він бере напрям по річці Псьол на Курськ³⁴). — Опісля король ударяє на Краснокурськ і Городно над річкою Мерлою, та не вдалося заняти Білгороду, бо його випереджують московини. Карло XII. оставляє Білгород, займає село Коломак і йде на Харків. — Перед ним відкритий вільний шлях та природа стала на перешкоді. В дні 13. лютого починається відлига і дана місцевість, повна річок і балок, робиться одною топелею. — Доводиться завернути на Ворсклу і тут виринає плян облоги Полтави. Граф Піпер радив королеві перейти Дніпро та злучитися з військами Лещинського, але Карло сказав, що насамперед вижене москалів з козацької землі, здобуде Полтаву, а літом, буде видно, кудою прямувати³⁵).

Історики зберегли нам цікаву розмову Карла з гетьманом Мазепою. — Зближалися до Коломаку, гетьман сказав королеві, що звідси тільки вісім миль до меж Азії, маючи на думці легендарний камінь Олександра Македонського. Карло приняв це в дослівному розумінні і вислав Гілленкrona до Мазепи, щоб краще про це розвідав³⁶).

В дні 1. березня, гетьман Мазепа домігся великого успіху. Він вислав до запорожців своєго післанця, котрий привіз їм листи від гетьмана, і на січовій раді запоріжці рішили виступити проти царя та злучитися з гетьманом Мазепою і Карлом XII. Кошовий Кость Гордієнко-Головко вислав до Карла листа, в котрому заявляв, що всі запорожці по його стороні, прохають його опіки, готові на всі зусилля, щоб здобути собі волю і молять Бога за успіх шведського короля³⁷). — Дня 26. березня кошовий із запоріжцями рушив у напрямі Будич. Ім на стрічку Мазепа вислав двох полковників з 2.000 козаків, котрі привели їх у Диканьку. Гетьман щиро приняв Гордієнка — так же й король Карло. Запоріжці і гетьманські козаки погодилися боротися спільно і зложили обопільну присягу³⁸.

В тому часі зроблено договір гетьмана Івана Мазепи з королем Карлом XII³⁹). — Крім успішного союзу із запоріжцями гетьман і король працювали над союзом із

турками і татарами. Ще 14. березня Долгорукий писав до Меншікова: „...звольте на такий час у Сівськ або десь в друге місце поблизу Москви привести Палія, тому що він люблений тими легкодухами (запоріжцями) і має у них не малу повагу”⁴⁰). — Цар розумів, що Палій — ворог Мазепи — міг викликати протидію, і в першій мірі не допустив би до замирення з Кримцями. Слід признати, що цар Петро дуже уміло протиставився гетьманові Мазепі і королеві Карлові XII. Він вислав у Польщу відділ генерала Гольца, котрий створив серед поляків доволі сильну промосковську партію, очолювану Огінським, і тим зв’язав руки війську Лещинського і шведського генерала Красауа. Рухи Мазепи обезвладніє терором населення, вибором нового гетьмана та хмарою облесних маніфестів. За злуку Гордієнка з Мазепою і Карлом, цар рішає зруйнувати Запоріжську Січ. — Дня 28. квітня Меншіков вислав полковникові Яковлеву царський наказ про ліквідацію Запоріжжя. Яковлев зарядив облогу Січі, та мала горстка запоріжців прекрасно відбивала всі ворожі атахи. Вони убили біля триста москалів. — Хто зна, чи здобули б тоді ворожі війська Січ, та їм на підмогу прийшов бувший запорожець Гнат Кгала-хан (Кгалаган, Галаган). Він знав усі входи й виходи, отже вдерся на Січ і став кричати: „здайтесь, пощада буде вам”. Запорожці послухали. Взято в неволю три сотні, в тому старшину запоріжського коша, котру закатовано, а решту покарано на горло. — Як писав кошовий Степаненко до Скороладського: „...це зроблено в нас на Січі, де по присязі Кгалагана і москвиців, нашему товариству голови луплено, шию топором відрубувано, шкуру здирали та вішано”⁴¹). — Всі гармати, зброю, амуніцію і кошові клейноди забрано. Всі курені, січову церкву і проче спалено та зруйновано, виконувано царський приказ: „Щоб це зрадницьке гніздо зовсім викорінено”⁴²).

Зруйнування Запоріжської Січі мало велике моральне значення. Зв’язки Мазепи й Карла з мусульманським світом Петро ліквідував інакше. Крім підкупств його резидента в Туреччині — Толстого, найбільш вплинула стра

тегія царя. Він для замилення очей вислав частину військ у Вороніж і всю зиму аж до весни, під власним наглядом, „робить величаві приготування до морського походу на Озів”⁴³). — Тими приготуваннями він залякав Туреччину і це допомогло йому підписати вічний мир, а після того, як сказано в „Журналі”, корабельну і галерну фльоту розоружено і вісім озівських полків вислано на підмогу головній армії⁴⁴).

Наближається вислід облоги Полтави — головна битва і велика програна. Дня 10. травня, шведи і козаки підступили під Полтаву. — Сімнадцять днів пізніше приходить з допоміжними військами, на вируку обляженим, Шереметєв, а 1. червня сам цар. Очевидно, що шведсько-козацьких військ було значно менше. В половині червня король скликав воєнну раду і поставив питання — як далі вести справу. Генерали дораджували відступити за Дніпро, та це була доволі ризиковна справа, бо позаду стояв Долгорукий з 4.000 калмиків і новий гетьман Скоропадський з козаками. — Маршал Гольц уступив на правий берег Дніпра і з'єднався з польськими військами Огінського. Він же, ще в половині травня, переміг війська Сапіги — над Стиром біля Берестечка⁴⁵.

Левенгаупт, котрого Карло не долюблював після його невдачі, сказав, що слід залишити облогу і вдарити на ворога всією силою. Король поїхав з ним над ріку оглянути позиції і їздили туди й назад аж до світанку. Тут вони: „...наїхали на козацьку сторожу, котра не була доволі зорка і деякі козаки куняли біля вогнища. Карло побачивши це, надіхав з кількома людьми, зліз із коня і сам одного козака застрілив. На це козаки скочили на ноги, стрілили з трьох рушниць і прострілили йому ногу, а рана була доволі грізна”⁴⁶.

Дня 20. червня, російська війська перейшли на правий берег Ворскли і готовувалися до оборони на нових позиціях. Царська позиція була небезпечна, бо якщо б Карлові вдалося успішно атачувати, він міг би знищити її цілком⁴⁷).

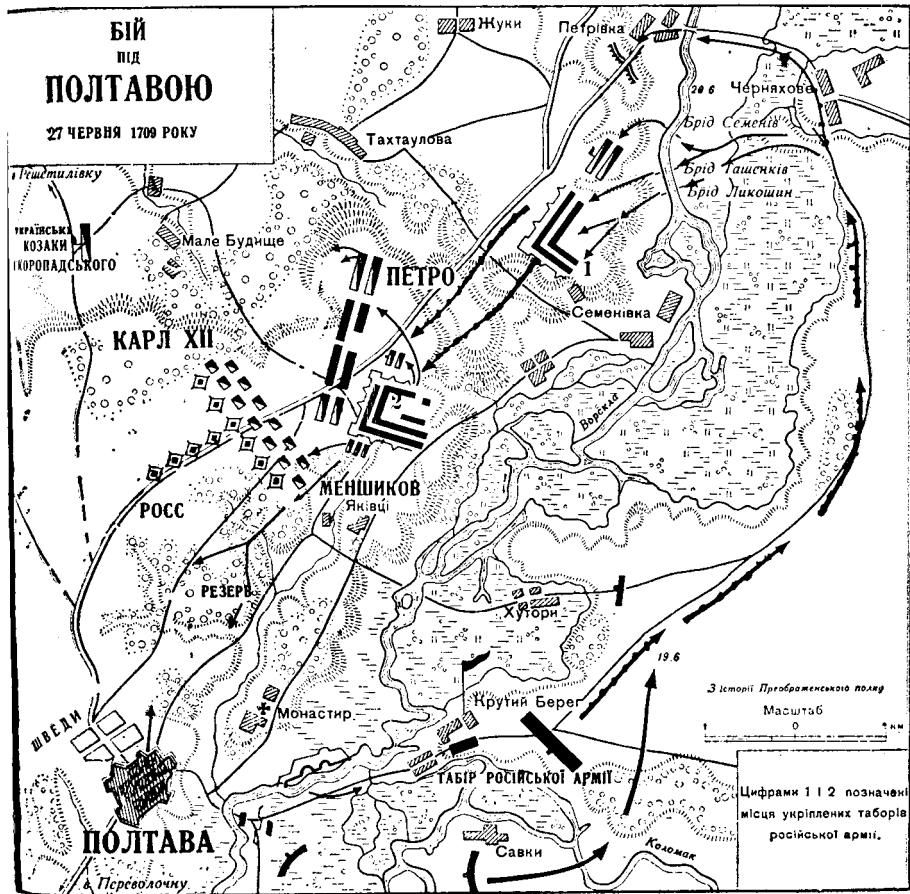
Сміливий Карло якраз і думав нищівною атакою змести царську армію, а саме — в дві години по сході

сонця, дня 27. червня, Реншільд велів виконати атаку на царські редути. Генерал Спарре мав зайняти три редути наліво, а генерал Роос чотири направо. Спарре виконав своє завдання, змів московську кінноту, а піхота мусіла відступати. В московському таборі почався розлад, котрий кожної хвилини міг замінитися в паніку і втечу, Піпер дістав від короля дозвіл вислати Крайца на поміч Спарре, щоб цим способом не дати відступаючим москаліям прийти до себе, та цим обурився Реншільд, котрого король призначив головнокомандуючим, і генерала Крайца стримано з допомогою. Та помилка дала змогу царським військам оговтатися, а цар видав наказ, щоб Меншіков з десяти тисячами бійців ударив на шведів. Атака була успішна і тоді розбито частину корпусу Росса, котрою командував Шліпенбах, а його самого і ввесь штаб Меншіков узяв до неволі. В 9. годині ранку давалося візники замішання в шведському таборі. Шведське вище командування не мало жодного ладу. Почався спір між двома суперниками Левенгауптом і головним комandanтом Реншільдом. Реншільд зробив помилку і велів остатити кінноту за лініями піхоти. Левенгаупт каже про цей рішучий момент ось що: „...Не дивлячись на переважаючу силу москалів, удалось правому крилу шведської піхоти потиснути ворога, це однак не помогло: шведська бойова лінія була занадто коротка в порівнянні з московською і її крила були прикриті кіннотою. Сталося так, що шведська піхота обійдена з флангів, і в той час, як її ліве крило подавалося вже назад, праве продовжувало наступати. Це був переломовий момент бою: „...Шведи не витримали і стали тікати”⁴⁸).

Граф Піпер, що ввесь час був біля раненого короля, побачивши, що все пропало, вернувся по короля до табору з кількома людьми, між котрими був і сповідник Карла XII — Нордберг. Багато шведських генералів попало тоді в полон. Цар думав, що Карло убитий, і в такому розумінні російський курієр приніс вістку до російського представника в Туреччині — Толстого, в дні 8. або 9. липня⁴⁹). По шведській стороні було в бою біля трид-

БІЙ ПІД **ПОЛТАВОЮ**

27 ЧЕРВНЯ 1709 РОКУ

цяти тисяч, а москалів сорок дві, шведи мали слабку артилерію, не мали пороху і в акції брало участь тільки чотири гармати⁵⁰). У бою шведи і козаки стратили п'ять тисяч убитих і ранених — лишилося біля шіснадцяти тисяч⁵¹). За рахунком шведського генерального штабу, під Полтавою брало участь сорок тисяч царського війська і сімнадцять тисяч шведського із загальної суми двадцять тисяч. На закінчення слід згадати про гетьмана Мазепу. Невдовзі він теж прибув до короля. Гетьман ясно здавав собі справу про неможливість ставити будь-який опір і тому пропонував відступ у володіння Туреччини. Це була найреальніша і найкорисніша рада. Левенгаупт її підтримав. Карло старався супротивлятися та переконування інших старшин змусило його погодитися. Запоріжці взяли на себе завдання перевести короля за Дніпро⁵²).

Відступ шведських і козацьких військ відбувався спокійно і в належному бойовому порядку. Незабаром стали доносити, що наспівають царські війська. Генерал Крайц велів знищити табори, а коней віддано піхотинцям. Відступ значно прискорився. В шостій годині вечора гетьман Мазепа і його однодумці переправилися через ріку Дніпро. Король призначив Левенгаупта головнокомандуючим військ, а сам в окруженні кількох штабових старшин і біля двох до трьох тисяч охорони, вирушив за гетьманом у напрямі Туреччини⁵³).

Помимо обітниці, даної королеві, Левенгаупт навіть не робив спроби опору московській армії. Він починає переговори, а в нутрі переводить голосування, чи військо годиться на капітуляцію. Військо не годилося і тільки команданти полків погодилися на його пропозицію. Дня 2. липня: „Левенгаупт поступив незгідно наказу й військового обов'язку”⁵⁴) — і довів до капітуляції. Полтавська програна на довгі роки приспала незалежність України і раз назавжди розбила значення Швеції, як могутньої великороджави.

Битва під Полтавою. (Перезнято із твору Вольтера).

7. ЖИТТЯ І СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ НА ЧУЖИНІ

Гетьман Мазепа і шведський король з останками своєї армії мчали дикими степами. Військо було розділене на дві частини. Одна йшла за королем, а друга за гетьманом і козаками. Мазепа їхав у колясці, бо потрясений останніми подіямичувся дуже розбитим. Його доглядала якась козачка. Не дивлячись на його хворобу, він був необхідний для Карла XII. Завдяки йому і козакам, пощастило королеві і останкам війська добитися на тому бездоріжжі до мети. Ранком 15. липня утікачі опинилися по тойбіч Буга. Паша допоміг їм переправитися на другу сторону і вони були вже в турецьких володіннях. — Дня 23. липня сераскер-паша, запросив короля і гетьмана в Бендери. — Уже 1. серпня в Бендерах повідомили короля, що цар прохав падишаха — не приймати Мазепу під свій покров, а видати цареві. Падишах не погодився і надарма Толстой пропонував йому триста тисяч талярів¹⁾. — Цар пробував і Карла схилити до видачі гетьмана і подав йому доволі догідні умовини миру. Карло все це відкинув, а особливо здenerвувало його домагання видачі союзника - Мазепи. — Bardілі каже: „Вони (турки) його не видали, але сильно охоронили, як також, заради ліпшої вигоди та кращої безпеки, дозволили в'їхати в Бендери та дали добре мешкання, котрого він так дуже потребував у своєму непевному і важкому стані, поважнім віці і хворобі, так що навіть сумнівалися, чи він з цього виживе”²⁾. — Для вияснення слід додати, що король зо своїми жовнірами, як теж козацтво, отaborилися за Бендерами біля Варниці, недалеко Дністра³⁾.

Від моменту прибууття в Бендери аж до хвилини смерті гетьман не підносився з ліжка. Останні події, розвіяні надії та ще й оті царські намагання підкупити турків — невимовно виснажили старого гетьмана. Мазепа лежав

хворий у Варниці, на передмісті Бендер, і поволі дого-
ряв. Час-від-часу до нього завітав Карло на розмову. Ко-
роль щоденно висилав до гетьмана післанця з новинами.
Войнаровський мешкав разом з Мазепою і услуговував
йому. Орлик, котрий спершу був у Ясах, де влаштовував
козацьку канцелярію, незабаром вернувся до Варниці і
часто просиджував біля гетьмана. Мазепа зробив його
спадкоємцем своєї ідеї і велів продовжувати розпочате
діло. При кінці вересня стан здоровля Мазепи став по-
гіршуватися. Вислано гінця до Яс по православного свя-
щенника. Гетьман висповідався і забажав наладнати свої
справи. Він попрохав Карла вислати йому якусь певну лю-
дину і король негайно вислав до гетьмана високого
шведського комісара Солдана, котрий знову слов'янські
мови, і гетьман розпорядився своїми документами і май-
ном. Спомини Солдана про останні хвилини життя геть-
мана Мазепи, заховані в стокгольмських архівах є най-
поважнішим джерелом останніх хвилин гетьмана⁴). Мазе-
па, уже на смертній постелі, прийняв Солдана з радістю,
бо знову його як джентельмена у полагоджуванні всіх ук-
раїнських справ у штабі. — Гетьман, утримуючи рівнова-
гу духа, жартома порівнював свою судьбу із судьбою О-
відія, котрий теж умирав у тих самих сторонах — у Томах,
біля Бендер. Усе ж таки й крізь жартівливі слова прояв-
лялася серйозність і гетьман пильно стежив за малою
скринькою в узголів'ї, наповненою документами⁵).

Передсмертні судороги почалися ввечорі 21 вересня
1709 р. Гетьман стратив пам'ять і маячив майже цілу до-
бу. При ньому був священик, Орлик, Войнаровський і
Солдан. Вістка про близьку смерть гетьмана почала по-
ширюватися і 21. вересня, біля полудня, близько гетьман-
ського дому стала збиратися юрба козаків, шведів, поля-
ків і турків. О год. 4. пополудні прийшов Карло з офіцій-
ними представниками Англії і Голяндії, щоб востаннє по-
прощатися із своїм другом і союзником, та гетьман не
пізнавав уже нікого. Після відходу короля почалася не-
бувала злива і над Бендерами навис справжній хмаролім,
протягом цілого дня і ночі. Під гук розгнузданої стихії

дня 21 вересня с. с., 1709 р., о годині 10. вечора, відійшов у вічність великий гетьман України Іван Мазепа⁶).

— Умер він від отруї, котру подав йому піп грек, і поховано його в Бендерах — писав Тимко Падура у своїх творах⁷).

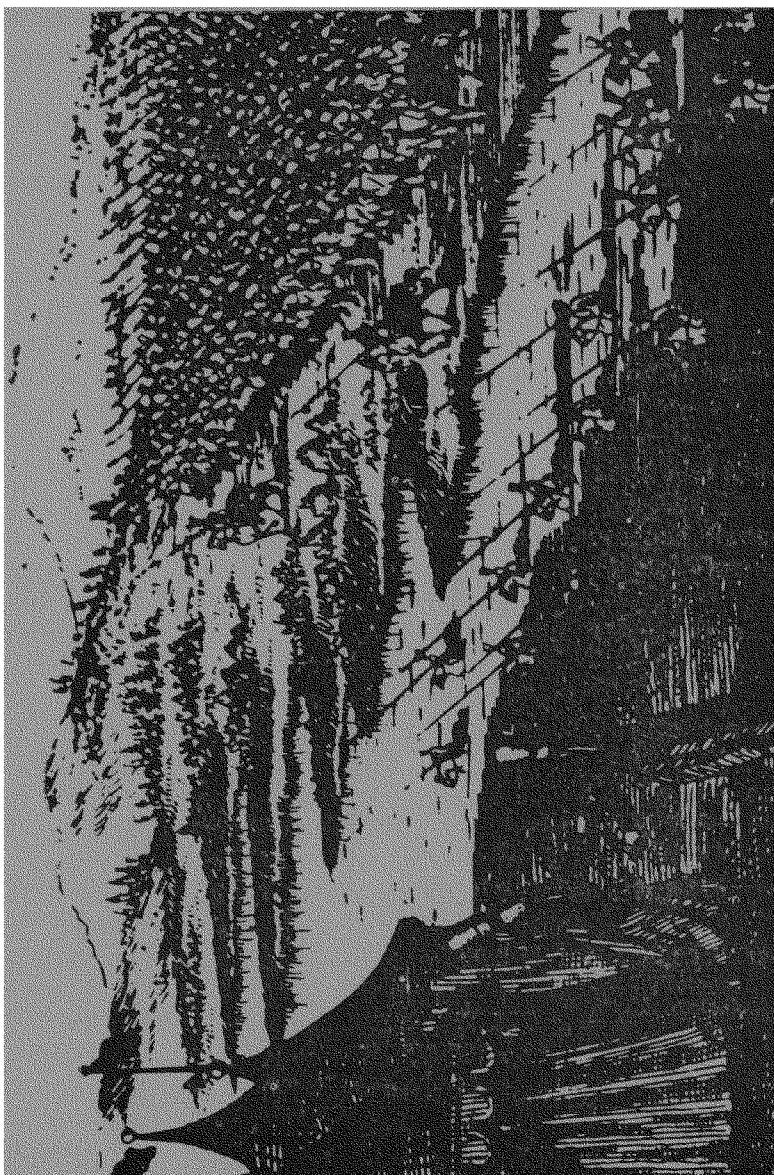
Крім поданої версії, в Україні кружляє легенда, що гетьман Мазепа не помер і його не поховано в Бендерах, тільки для вигляду улаштовано похорон, а сам Мазепа, потай дібрався в Київ, приняв іночество, а опісля схизму в Києво - Печерській Лаврі під прибранним прізвищем, і там у спокуті закінчив своє життя⁸).

На похороні гетьмана України у Варниці був запоріжський кошовий Кость Гордієнко - Головко. Решта старшини була тоді в Ясах і щойно пізніше кошовий повідомив їх про смерть Мазепи. Старшина хотіла справити своєму рейментареві величний похорон. Орлик писав про це в своєму латинському меморіалі до Карла, в V. точці про біль з причини скромного похорону гетьмана Мазепи, славного на ввесь світ своїми геройчними ділами, якого тлінні останки мусіла прийняти далека сторона. Тому Запоріжське Військо звертається до святого королівського маєстату з проханням похоронити тлінні станки своєго гетьмана урочистіше в славнішім місці в Ясах, а саме в т. зв. монастирі Голія⁹).

На сторінках „Київської Старини”, з'явилося звідомлення Гриця Герцика, участника і самовидця похорону гетьмана. На допиті московської влади, Герчик сказав: „... гетьман помер у Бендерах та після його смерті Пилип Орлик наказав йому супроводити тіло покійного до Галацу, де тамошній митрополит відправив похорон”¹⁰).

Хроніка молдавського літописця М. Костина, сучасника Мазепи, є ніби підтвердженням зізнання Герцика. Костин каже, що перша відправа над тлінними останками покійного гетьмана відбулася в парохіяльній церкві в Варниці, біля Бендер, а опісля тіло перевезено до Галацу і там поховано в монастирі св. Юрія:¹¹).

„Похоронна відправа відбулася в малій сіль-

Битва під Полтавою. (Ритовина з тих часів, уміщена в англ. старинній книжці).

ській церкві, де зібралися місцеві люди, здебільша селяни. Земляки та шведи не пожалували заходів, щоб цей останній поклін володареві України мав святочний характер. Провід у похороннім поході вели шведські фанфари та козацькі сурми, що грали на переміну. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву — вкриту самоцвітами та перлами, прапор та бунчук. Вони ішли попереду домовини, прибраної багровим оксамитом із широкою золотою обстяжкою — везеної на возі, запряженім у шість коней, на яких їхали козаки з витягненими шаблюками. Карло XII із своєю старшиною проводив на вічний спочинок свого друга та союзника. Всі уповноважені при ньому чужинні амбасадори вважали своїм обов'язком іти за ним, а за іхнім прикладом ішли представники султана, мунтянський та волоський господарі. За ними їхали верхи Орлик та Войнаровський. Далі зо спущеною зброєю і похиленим прапором королівські трабанти у барвистих одностроях та яничари з гомінкими цимбалами, одягнені в білий одяг. Ще далі українські жінки прийшли зі своїми чоловіками і згідно стародавного звичаю голосили та заводили. В останніх рядах ішли юрбою вірмени, цигани, татари і поляки, бо в літі того року — 1709 — з'їхалися до Бендер різні народи”¹²⁾.

Цитата наведена з козацького меморіалу — Орлика до Карла, указує, що гетьмана похоронено вдруге. Коли це сталося, докладно невідомо, але з хроніки Костина, котрий каже, що гетьман помер у Бендерах 29. березня, 1710 р. — бачимо, що в порівнянні з Нордбергом та іншими виходить біля пів року різниці. Різниця сталася тому, що Костін не знав, що гетьмана похоронено два рази. Вінуважав другий похорон в Ясах — першим, а в зв'язку з тим подав спізнену дату смерті¹³⁾.

З хроніки Костина знаємо, що Мазепу вдруге поховано в Галаці, в монастирі св. Юрія: „... (та) навіть у могилі не знайшов він спокою, якого не зазнав за життя. Деякілька місяців по похороні у часі Прутської кампанії, за господаря Дмитра Кантемира, турки зайняли й розграбували місто Галац; вони відкопали тіло Мазепи, споді-

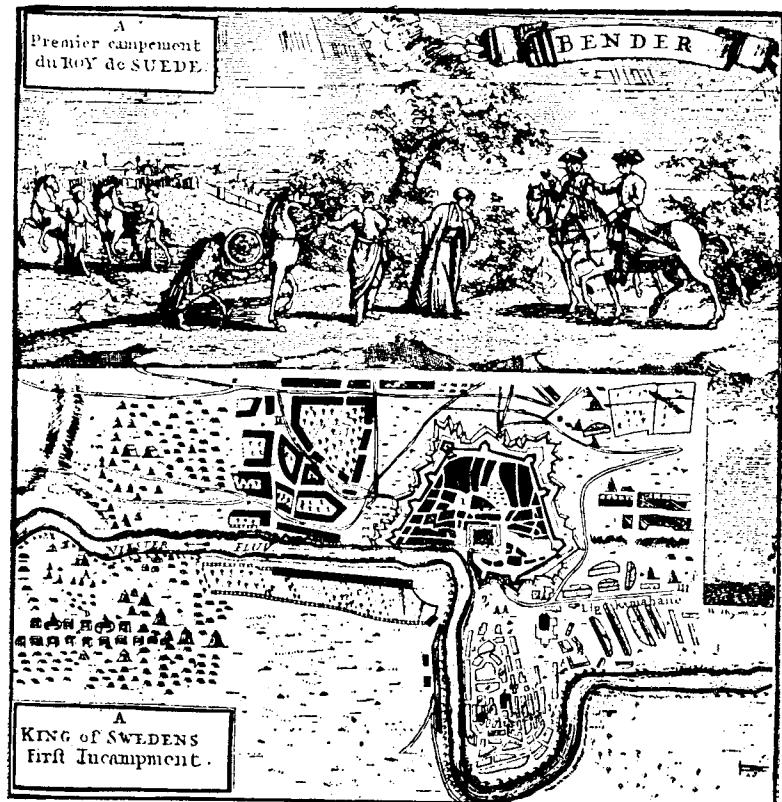

ваючися знайти в його могилі великі скарби та, як кажуть, викинули його на берег Дунау”¹⁴).

Видавець хроніки Костина, письменник М. Когальнічану, зацікавився даною справою і особисто відвідав Галац, а потім подав такі відомості: „Гетьмана Івана Мазепу, поховано в Галаці в монастирі св. Юра, посеред церковної трапези, в цегляному склепі, над котрим покладено мармурову плиту з висіченою емблемою - гербами України та Мазепи, епітафією і фігурою одноголового орла”¹⁵).

Він пише: „...у 1835 р., грецькі ченці не знали вже імені особи (було затерте), похованої в церкві. У цьому році вони бажали поховати серед церкви боярина, що тоді помер; він називався сердар Д. Дерекчі-баша. Приготувляючи йому могилу, наткнулися на звід гробу Мазепи й відкрили його. У середині виявлено череп і скелет покійного. Ченці відсунули набік, невідомі їм останки, і в тому ж гробі положили тіло загданого боярина. По кількох літах, молдавський уряд видав заборону хоронити мерців у середині церковних будинків. Тоді своїки Дерекчі-баші, відкрили його гробницю, вийняли його останки, разом із кістями Мазепи та відправивши панаходу перенесли їх до нової гробниці, приготованої поза церквою, направо від входу. Тоді ж забрали стару надмогильну плиту і подарували її, як історичну пам’ятку, братові попеднього молдавського господаря — Михайліві Гіці, що збирав історичний музей”¹⁶).

Др. В. Трепке, паломник на могилу Мазепи, робив розшуки за його могилою і каже, що народній переказ чомусь називає „мазепиною церквою” — церкву Пречистої Діви, але о. Др. Бельдіє, котрий теж цікавився могилою Мазепи, підтверджив, що могила є таки в церкві Святоюрського монастиря. Автор статті каже, що: „Перед самим входом до церкви між декількома іншими плитами надгробків та по середині них лежить велика (більш метра довжиною) мармурова плита з дуже затертим написом, але виразно визначеною в головах її фігурою двоголового орла”. Мабуть це і є та сама надгробна плита, про яку

Бендери за часів перебування там Гетьмана Івана Mazeli. Перший табор короля шведів. Угорі — турки вітають короля Карла XII, унизу — план м. Бендер, на ньому один із тaborів — українського війська. Джерело: „Voyages du Sr. A. de la Mattraye en Europe, Asie et Afrique etc. à la Haye 1727“.

ЧИТАЙ
“М”
ім. Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Брами вул.

згадано вище. М. Когальнічану подав звістку, що це її поклала рідня боярина, похованого в спільній могилі з останками гетьмана. Розкопуючи, можна б точно означити, чи й тепер там лежать кості гетьмана Івана Мазепи¹⁷).

До майбутнього належить те, щоб зідентифікувати тлінні останки світлої пам'яти гетьмана Івана Мазепи. Новий, справедливий лад на Сході Європи, дозволить, що домовина цього великого гетьмана мусить опинитися в вільному Києві, столиці землі, що зродила славного гетьмана Мазепу.

ДОДАТКИ

Вірша Івана Мазепи:

Всі покою щиро прагнуть,
Та не в один гуж всі тягнуть!
Той — направо, той — наліво,
А все — браття, — то — то й диво!

Нема любви, нема згоди,
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Сами себе звоювали!

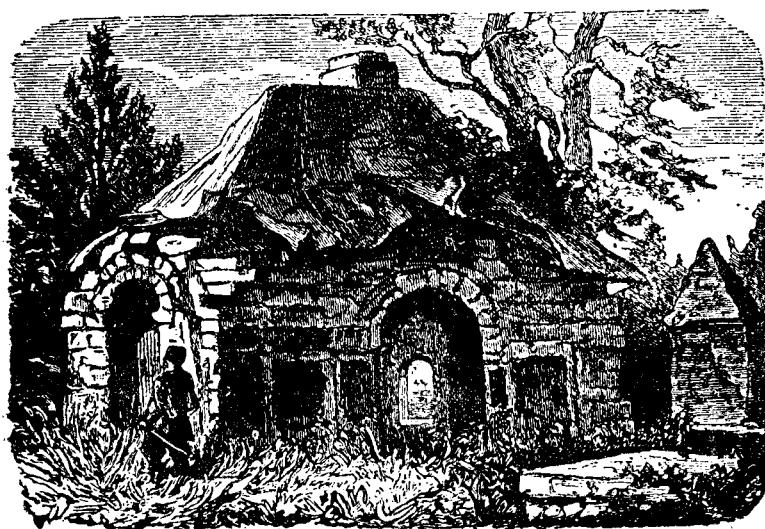
Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано усе знати
Ta речами керувати!

На корабель поглядімо!
Много людей налічимо,
Однак, старий сам керує,
Весь корабель управує.

Бджілка бідна матку має
І оної послухає,
Зжалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!

Один живе із погани,
Кличе: „Сюди отамани!
„Ходім мати рятувати,
„Не даймо їй погибати”!

Другий Ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
„Мати моя старенькая,
„Чом ти вельми слабенькая?

Руїни Мазепиного дому в Батурині.

(А) Церква св. Юрія, де був похоронений гет. Мазепа.

„Різно тебе розшарпали,
„Аж по Дніпро Туркам дали,
„Все це — фортель, щоб слабіла
„І аж в кінець сил не міла.

Третій Москві уж гольдує
І їй вірно послугує,
Той на матір нарікає
І недолю проклинає!

„Ліпше було не родити,
„Аніж в таких бідах жити!
„Од всіх сторін ворогують,
„Вогнем, мечем все руйнують.

„Од всіх нема жичливости,
„Ні слушної учтивости,
„Мужиками називають,
„А підданством дорікають”.

Гей панове генерали,
Чомуж єсте так оспалі?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики,

Візьмітесь всі за руки,
Не допустіть гіркі муки
Матці своїй більш терпіти!
Ну, ворогів, нуже бити!

Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!

Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!

Договір Карла XII і гетьмана Мазепи

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська і коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть Князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними Князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що як виявиться, належало колись народові українському, передасться і задержиться при українськім князівстві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не могли ніколи присвоїти цей титул і герб.

Із „Виводу прав України” гетьмана Орлика).

Гетьмана Івана Мазепи Прокламація до війська і народу українського.

„Стоймо ми тепер, браття, над двома прірвами, готовими нас проковтнути, коли не виберемо для себе надійного шляху, щоб їх обійти.

Воюючі між собою монархи... наблизили театр війни до наших кордонів... переможений з них... зруйнує собою

і свою державу і приведе її у ніщо. Жереб тих держав пепредозначений долею вирішиться на нашій батьківщині і на наших очах, і нам бачучи цю загрозу, що зібралася над нашими головами, як не помислити і не подумати про самих себе?

Моя думка, далека від кожної пристрасти і душевного потягу є така: коли Король Шведський, завжди переможний і якого шанує і перед яким тремтить вся Європа, переможе Царя Московського і зруйнує його царство, то ми неминуче будемо причислені до Польщі і віддані в рабство по волі переможця і за бажаннями його сотовріння і улюблена, Короля Лещинського. І тут вже нема і не буде місця на договори про наші права і привілеї, та і давні на те договори і трактати самі собою знищаться, бо нас природньо уважатимуть за завойованих або покорених зброєю, отже будемо нікчемними рабами і наша нова доля буде гірша від першої, котрої зазнали від Поляків наші предки з такою гіркістю, що сама згадка про неї кидає в жах.

А коли допустити Царя Московського стати переможцем, то вже загрожує нам біда з боку самого цього Царя; бо бачите, що хоч, походить він з коліна вибраного народом із своєї шляхти, але, присвоївши собі необмежену владу, карає той народ по своїй уподобі, і не тільки воля і маєток народній але й саме життя його поневолені єдиній волі і примсі царській.

Бачили ви і наслідки цього деспотизму, яким він винищив численні родини найбільше варварськими карами за провини, кинені доносом і вимушенні тиранськими катуваннями, яких не можестерпіти і витерпіти жодне людство...

І так лишається нам, Братіє, з видимих зол вибрати менше, щоб нашадки наші, вкинуті в рабство нашою нездарністю, не обтяжили нас своїми скаргами і прокляттями.

Я їх не маю і мати звичайно не можу, отже байдужий я в справах спадщини, і нічого не шукаю, крім благоден-

ствія для того народу, який ушанував мене теперішньою гідністю і з нею доручив мені свою долю.

Окаянний я був би і вкрай безсовісний, коли б віддав вам злим за добре і зрадив його за свої інтереси.

Але час відкрити вам, що я вибрав для цього народу і самих вас.

...Не повинні ми воювати ні з Шведами, ні з Поляками, ні з Москальми, а повинні, зібравши наші військові сили стояти у відповідних місцях і захищати нашу власну Батьківщину відбиваючи того, хто нападе на неї війною...

А при майбутньому спільному мирі всіх воюючих держав рішено поставити нашу країну в той державний стан, в якому вона була перед польським володінням, при своїх природніх князях і при всіх давніх правах і привileях, що значать вільну націю.

Заручуватися це взялися перші в Європі Держави: Франція і Німеччина і ця остання сильним способом настоювала на такому стані нашому ще у дні Гетьмана Зиновія Хмельницького при Імператорі Фердинанді III-му, але не здійнилось воно через усобиці та необдуманості предків наших.

Договори наші про вище сказане, заключені мною з Королем Шведським писемним актом, підписанім обома сторонами і обявленім у означені держави, і ми тепер повинні рахувати Шведів за своїх приятелів, спільників і добродіїв і якби від Бога нам посланих для звільнення нас з рабства, ганьби і для повернення нас у первісний стан волі і самодержавства.

Бо відомо, що перше були ми те, що тепер Московці: влада, першенство і сама назва Русь од нас до них перейшли, але ми тепер у них яко притча во язиціх!

Договори ці зі Швецією не нові і не перші з нею, але підтвердження і поновлення давніх договорів і спілок, предками нашими з Королями Шведськими заключених.

Бо відомо, що дід і батько теперішнього Короля Шведського, мавши важливі послуги від нашого війська у їх війні з Ливонцями, Німцями і Данією, гарантували

нашу країну і часто за неї вступалися проти Поляків, а потім і від Гетьмана Хмельницького, за з'єднання вже з Росією, посланий був сильний корпус козацький, при Наказному Гетьманові Адамовичеві, на допомогу Королеві Шведському, Густавові і помагав йому при взятті столиць польських, Варшави і Krakova.

Нинішні договори наші зі Швецією є тільки продовженням попередніх, уживаних у всіх народів.

Тай щож то за нарід, коли не дбає за свою користь і не попереджує видимої небезпеки?

Такий народ нікчемністю своєю уподобляється справді безчутственним тваринам, що ними гордують всі народи”.

(З „Історії Русов), (Стор. 74 — 76).

БІБЛІОГРАФІЯ:

ІІ. Джерельні матеріали:

Антонович, Вл — Акты о козаках. — 1500-1716:3. 1 — 11, Архив Юго - Запад. Росс. Киев, 1863 - 1868.

Бантыйш - Каменский — источники малороссийской истории — 1691 - 1722, т. II. Москва, 1859.

Баев, А. К. — Юнаков, Н. Л. — Документы изложения Полтавского боя периода северной войны 1708 - 1709 гг.: Т. 1 — 1У, Труды военно - истор. общества, Петербург, 1909 г.

Bardili, J. V...Reisen und campagnen..., Studgard, 1730.

Bielowski A. — Jan Mazepa i jego listy 1702 - 1705, Biblot. Ossolineum, poczet nowy, IV.

(Le) Burn, M. C. — Travels into Muscovy, Persia and part of the East Indies, II vol. London, 1737.

Voltaire — Histoire de Charle XII, Paris, 1904, 325 р.

Voltaire The history of the russian empire Under Peter the Great, London, 1763.

Gordon Al. The history of Peter the Great, London 1755.

Dwanascie listow hetmana I. Mazepy do St. Rzewuskiego. Czas, dod. miesieczny, 1856, I, st. 660-689.

Diary of an austrian secretary of legation at the court of czar Peter the Great, II vol., London, 1863.

Єнсен, А. — Три листи Мазепи до Зигмунта Галецкого 1704 р., Зап. Н. Т. Ш., 1909, ХСII, 239 - 242.

Журнал или падіонная записка блаженная и вечно-достойныя памяти государя Петра Великаго с 1698 года до заключения нейстадского мира, Санктпетербург, 1770, 394 ст.

Kogalniceanu M. — Fragments tires des shroniques Moldaves et Valaques, Jassy 1845.

Korb John, G. — Scenes from the court of Peter the Great, New York, 1921, 112 p.

Lakarys J. Przygody Jana Chryzostoma Paska (wedlug jego pamietnikow), Toledo, Ohio, 1914, 284 p.

Лазаревський А. — Гетманские універсалы о киевском городском хозяйстве 1677-1719, Чтение в общ. Нестора, 1902 г., XVI, ст. 72-83.

Летопис Самовидца, Київ, 1878.

Лукомски Г. К. — Московия в представлении іностраницев XVI - XVII века, Берлин, 1922.

Малороссийский родослов, II т., Київ, 1910.

Мемуары относящие ся к истории Южной Руси, 2 т., Київ, 1890 - 1896.

Molesworth R. — An account of Danmark, as it was in the year 1692, London, 1738, 432 p.

(De La) Motraye, A. — Travels..., London, 1730.

Mottley J. — The history of the Peter I. emperor of Russia, 3. vol.

(De La) Neville, — Account of Muscovy as it was in the year 1689, London, 1699. On exact account of the battle of Pultava with a journal of the kings retreat to Bender, London, 1742.

Passages from the diary of general Patric Gordon, London, 1859.

Переписка и другия бумаги швед. короля Карла XII, пол. короля Ст. Лещинского, татарского хана, тур. султана, писаря Орлика и киев. воеводы Я. Потоцкого, Чтен. Моск. Общества, 1847, т. VI.

Писма и бумаги императора Петра Великого, Москва — Ленинград, 9 т. до 1952 г.

Shevalier P. — A discourse of the original, country, mannersgovernment and religion of the Cossacs et cet., London, 1672.

Северная война т. I. Документи 1705 - 1708 гг. (Масловский Д. Ф.) Сборник воен. - ист. 1892 год.

Судиенко М. — Материялы для отечественной истории, 2. т., Київ, 1853.

Тищенко М. — Гуральне право на право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. III т., Київ, 1927 р.

Твори гет. Мазепи — (Пеленського) — Львів, 1932 р.
Fabricius, Baron. — The Genuine letters envoy from his
serene highness the duke administrator of Holstein to Charles
XII of Sveden, London, 1761.

Література.

A. Окремі видання.

Ред. Андреев (сборник статтей) — Петр Великий, Ле-
нинград, 1947 р.

Андрusяк Микола — Історія козаччини (курс викла-
дів), Мюнхен, 1946 р.

M. Andrusjak — Mazepa i Prawoberezjja, L'viv 1938.

Антонович Вол. — Коротка історія козаччини, Коло-
мия.

Антонович Дм. — Українська культура (на правах
рукопису), Регесбург, 1947 р.

Acton (Late Lord). — The Cambridges Modern History,
The age of Louis XIV, New York 1912, p. 971.

Allen, William E. D. — The Ukraine, Cambridge, 1940.

Bantysh - Kamens'ky — Acitous des grands capitaines et
—ministres du regne de Pierre le Grand, Paris 1829.

Browning Oscar — Charles XII of Sweden, London, 1899.

Brukner Ul. — Peter der Grosse, Berlin, 1879.

Burnet — History of his own time, London, 1753.

Будзиновський Вячеслав. — Ішли діди на муки (вве-
дення в іст. України), Львів, 1925.

Борщак Ілько — Мартель Рене — Мазепа, життя і
пориви великого гетьмана, Львів, 1938.

Waliszewski K. — Peter the Great, London, 1897, II vol.
Villebois — Memoires secrets, Paris, 1852.

Heeren, M. — Manuel historique du systeme politique des
estates de l' Europe et de leurs colonies, depuis la decou-
verte des deux Indies, Paris, 1821, II vol.

Грушевський Мих. — Історія України, Київ, 1920.

Gade John A. — Charles XII king of Sweden, Boston —
New York, 1916.

- Донцов Дм. — Похід Карла XII на Україну, Київ, 1918.
- Драгоманов Мих. — Вибрані твори, т. I., Прага, 1937.
- Джиджора І. — Матеріали до історії Гетьманщини і України в першій половині XVIII ст., Київ, 1930.
- Дзьвегелев А. К. — Великая реформа, З т., Москва, 1911.
- Кардаш, Д. (Ольжич О.) — Золоте слово, вибір з істор. джерел, Прага, 1941, 82 ст.
- Kersten Kurt — Peter der Grosse, Amsterdam, 1935.
- Ключевский В. — Курс русской истории, Москва, 1937 г. (Мичиган — 1948) V т.
- Копистянський Адріян. — Історія Руси, Львів, 1933, (Ч. III.)
- Костомаров Н. — Мазепа и Мазепинцы (Собр. сочинений, т. XVI.) Москва, 1883.
- Крупницький Борис — Гетьман Данило Апостол і його доба, Авсбург, 1948.
- Krupnuskyj Borys — Hetman Mazepa und seine Zeit, Berlin, 1942.
- Лазаревский А. — Очерки малороссийских фамилий, Т. I. Москва, 1875.
- Липинський В'ячеслав — Листи до братів хліборобів, Відень, 1919-1926.
- Мазепа — Збірник II т. Варшава, 1938 - 1939.
- Милюков П. — Очерки по истории русской культуры, 1930.
- Niessel A. — Les Cosaques, Paris 1898.
- Окінішевич Лев — Значне військове товариство в Україні - Гетьманщині XVII - XVIII ст., Мюнхен 1948 р.
- Падох Ярослав — Міські суди на гетьманщині після 1648 р., Мюнхен, 1948 р.
- Penn (- Cresson) William — The Cosacks their history and country, New York, 1919.
- Платонов С. Ф. — Учебник русской истории, Прага, 1924, II т.
- Saranu — Die Feldzuge Karle XII, Leipzig, 1891.
- Schael M. — History of the Rewolutions in Europe, Kingston, U. K. 1841.

Січинський Вол. — Іван Мазепа — людина і меценат, Філядельфія, 1951.

Січинський Вол. — Чужинці про Україну, Авсбург, 1946 р.

Славінський Максим. — Історія України (На правах рукопису), Подебради, 1934.

Schefer Ch. Charles XII, Paris, 1895.

Schuyler Eugene — Peter the Great Emperor of Russia, New York, 1884.

Tooke W. — History of Russia... London, 1800, II vol.

Тимофій Мих. — Жиди і народне господарство України, Відень, 1923.

Уманець М. — Гетман Мазепа (истор. монография). С. - Петербург, 1897 г.

Холмський Іван (Крип'якевич Ів.) — Історія України, Мюнхен, 1949.

Цегельський Лонгін — Русь-Україна а Московщина-Росія, Царгород, 1916 р.

Яворський М. — Нарис Українсько - Руської історії, Харків, 1923.

Jablonowski Aleksander — Pisma, Warszawa, 1910., том II i III.

Яковлів А. — Українсько - московські договори в XVII і XVIII ст., Варшава, 1934.

Б. Періодика:

Андрусяк М. — Зв'язки Мазепи з Ст. Лещинським і Карлом XII, Зап. НТШ, т. 152, Львів, 1933.

Андрусяк М. — З найновішої літератури про Мазелу, „Вісник”, Львів, 1933, Ч. 4, ст. 284.

Борщак, Ілько — Заповіт Петра Великоо, „Україна”, Париж, 1950, Н. 3. ст. 178-183.

Возняк М. — Ще про дату народження Мазепи, „Життя і Знання”, Львів, 1932, Н. 13 (61), 375 ст.

Возняк М. — Коли народився Мазепа?, „Життя і Знання”, Львів, 1932, Н. 4 (52), ст. 105.

Грушевський, Ол. — По катастрофі: I. Конфіската земель у мазепинців. II. Розкватировання російських пол-

ків на Україні. ІІ. Воєнні роботи., „Записки НТШ”, 1907 р., Чч. 75, ст. 85-95, 78, ст. 5-25, 80, ст. 19-35.

Колесса Ф. — Матеріали до історії Козаччини з рр. 1709-1721, Діло, 1910, Ч. 33-40.

Килимник Ст. — Державне і громадське життя Гетьманщини за гет. І. Мазепи, „Самостійна Україна”, Н. 11 і 12 - 1951 р. та Н. 1. - 1952 р., Чікаго.

Килимник Ст. — Доба Мазепи, „Самостійна Україна” Н. 5 і 6, Чікаго 1951 р.

Крил'якевич Ів. — Іван Мазепа, „Життя і Знання”, Львів 1923, Н. 7 (55) ст. 193-195.

Крупницький Борис — Нова реляція про Мазепу з 1707 р., „Похід”, Гайденау, 1947, Н. 1 ст. 60-64.

Крупницький Борис. — Мазепа в німецькій літературі, Записки ЧСВВ, Жовква, р. IV, Ч. 1-2.

Крупницький Борис — Карл XII і Петро I під Полтавою і над Прутом, „Вістник”, Львів, 1931 р., кн. VII-VIII, ст. 625-654.

Крупницький Борис — Українська суспільно - політична думка в XVIII ст., „Орлик”, Берхтезгаден 1947, Н. 4. ст. 1-4 і рік 1948, Ч. 1. ст. 6-9.

Лазаревский А. — Замітки про Мазепу, „Київська Старина”, 1898, Чч. 3, 4 і 6.

Олянчин Домет — У справі царського „ордену Юди” з 1709 р. для гетьмана Мазепи, „Вісник”, Львів, 1939 р. Кн. 2, т. I. ст. 99-103.

О портретах Мазепи, „Киевская Старина”, Київ, 1883 р., Ч. VI.

Перетц Г. — Четири документи з історії українського козачества 1659-1708 гг., „Киевская Старина”, 1905 р., Н. 3., ст. 232-237.

Січинський Вол. — Автентичний портрет Мазепи, „Україна”, Париж, 1950, Н. 3. ст. 192-194.

Токаржевський - Карапетович (кн.) — Гетьман Мазепа — князь священної римської імперії, „Визвольний Шлях”, Лондон, 1953, Ч. 7.

Токаржевський - Карапетович (кн.) — Жінки в житті

Мазепи, „Визвольний Шлях”, Лондон, 1954, Ч. 7 (82), 8 (83), 9 (84).

Томашівський С. — Мазепа і австрійська політика 1707-1709 рр. Зап. НТШ, 1909, Ч. 42, ст. 244-245.

Томашівський С. — Причинки до історії Мазепинціни, Записки НТШ, Львів, 1908 р., 81 Ч., 151-154 ст.

Трепке, В. — Паломництво на могилу гетьмана Мазепи, „Історичний Календар Альманах Червоної Калини”, Львів, 1933, ст. 21-26.

Трепке В. — На розшуках за могилою гетьмана Мазепи, „Альманах Ч. К.”, 1933, 35-49 ст.

о. Хруш Павло — Деякі мазепіяна краківських бібліотек, „Записки ЧСВВ, Львів, VI, Н. 1-2, ст. 213-223.

о. Хруш Павло — Мазепа в освітленні істориків, Альманах Ч. К., Львів 1933, ст. 10-18.

о. Хруш Павло — Дата народин гетьмана Мазепи, „Альманах Ч. К.”, 1933, ст. 6-10.

Х. К. — Ще кілька слів про гетьмана Мазепу, - „Вісник”, Львів, 1933, Кн. II. Т. IV., ст. 839-843.

ПОЯСНЕННЯ ДО РОЗДІЛІВ.

I.

- 1) Кн. Токаржевський - Карапшевич: Гетьман Мазепа — Князь Священної Римської Імперії. „Визвольний Шлях” ч. 7. Липень, 1953.
- 2) „Mazepa” - Noty Historyczne, Bibl. Warszawska, Grudzień, 1854.
- 3) Słownik Geograficzny, Art. 6. Rulikowski „Mazepince”.
- 4) A. Boniecki: Poczet Rodow w W. Ks. Litewskim XV i XVI w. 178.
- 5) Передмова до „Летопису Самовидца”, в „Летописном повествовании о Малой России” — Ригельмана, ст. 29. і „Летопис Грабянки” ст. 25.
- 6) Słownik Geog. t. VI. „Mazepa”, Nota 2.: Mazepince.
- 7) Ф. М. Уманец: Гетман Мазепа, С. Петербург, 1897, ст. 2.
- 8) Słownik Geograficzny, Tom VI., str. 184.
- 9) Ibidem: Str. 185
- 10) Dziennik Warszawski, 1853. N. 150 i 188. Red. J. Bartoszewicz: Uwagi.
- 11) Проф. М. Славінський: Історія України, Подебради, 1934, 118 ст.
- 12) Др. М. Андрусяк: Історія Козаччини, Мюнхен, 1946, 108 ст.
- 13) Bartoszewicz, DZ. W. N. 150.: On miał Mazepynce i Trylisy.
- 14) Ibidem. N. 188. „Dziennik Warszawski”, 1853.
- 15) Киевская Старина, 1886, за березень, ст. 488.
- 16) Ф. М. Уманець: Гетьман Мазепа ст. 6.
- 17) М. Костомаров: Произведения, Т. XVI, ст. 175.
- 18) Примітка Бантиш-Каменського у листі Мазепи до Головкіна, Том III, ст. 9.
- 19) Чтения в имп. общ. ист. и древ.: Переписка Мазепы с пол. панами о сестре. 1848, том V., 6.-70.
- 20) К родословной гетмана I. Мазепи, Киевская Старина, 1886, Декабр, 757.

- 21) Памятники Киевской Временной Комиссии, Том IV, ст. 61.
- 22) М. Грушевский: Барская окольная шляхта, Киевская Старина, 1892, Февраль, 265.
- 23) Кн. Токаржевский-Каращевич: Гетьман Мазепа — Князь Свяшеної Римської Імперії, „Визвольний Шлях”, ч. 7, Липень, 1953.

II.

- 1) М. Возняк: Коли народився Мазепа? та Ще про дату народин Мазепи. „Життя і Знання”, 1932 р., ст. 105 та 375 — Ч. 13.
- 2) Історичний Альманах Червоної Калини на рік 1933, о. Павло Хрущ: Дата народин гетьмана Мазепи, ст. 6-26.
- 3) Б. Крупницький, Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу. Записки ЧСВВ, т. IV, Ч. 1-2, стор. 308.
- 4) Pisma Aleksandra Jablonowskiego; т. II., Kresy Ukraine; str. 223.
- 5) В. Січинський: Чужинці про Україну, ст. 50.
- 6) Твори Тимка Падури, Львів, 1874 р., ст. 325.
- 7) Величко, т. II., 342 ст. та Словник Географічни, Мазепа.
- 8) Твори Т. Падури, ст. 325.
- 9) Там же, ст. 413.
- 10) Там же, ст. 325. У другій замітці сказано, що в паперах спадкоємців по краківськім каштелянові М. Конецькому є виразна згадка про те, що Мазепа їздив учитися за кордон не на кошт Яна Казимира, але з фонду, записаного краківській академії Б. Новодворським”.
- 11) І. Борщак та Р. Мартель: Гетьман Мазепа, ст. 5.
- 12) М. Славінський: Історія України, ст. 112.
- 13) І. Борщак та Р. Мартель: Гетьман Мазепа, стор. 5.
- 14) Ф. Уманець: Гетьман Мазепа, стор. 12.
- 15) Памятники, Т. III, отд. 3. стор. 300.
- 16) Ф. М. Уманець: Гетман Мазепа, стор. 11.

- 17) Die Europaische Fama, Leipzig, 1704.
- 18) J. Laskarys: Przygody Jana Chryzostoma Paska, Toledo, Ohio, 1914, st. 141 - 161. ^
- 19) Подано у звітах чужинців і в сучасній пресі.
- 20) Летопись, том II. ст. 342.
- 21) В Уманця подано про Загоровську і Фальбовську, у Красінського з Концькою.
- 22) І. Хшановскі подає дуже уємну характеристику Пaska на 378 ст.:
Historia Literatury Niepodleglej Polski, London, 1942.
- 23) І. Каманин: Мазепа и его прекрасная Елена, Киевская Старина, 1886, ноябрь, 530, 533-534.
- 24) Ф. М. Уманець: Гетьман Мазепа, ст. 21-25.
- 25) Знаємо з творів Тимка Падури, що Мазепу вислано на артилерійські студії в Голяндію, разом з Мартином Концьким.
 Цікаво чи дана історія мач який небудь зв'язок? — Автор.
- 26) Б. Романенчук: Іван Мазепа в європейській літературі, 188 ст.
- 27) Count H. Krasinski: The Cossacks of the Ukraine, 92-104.

III.

- 1) Ф. Уманець: Гетьман Мазепа, стор. 3.
- 2) Микола Костомаров: Том XV., стор. 464.
- 3) Большая Энциклопедия, С. Петербург, 1903, Т. XII, стор. 484.
- 4) Б. Крупницький: Гетьман Мазепа в європейській літературі, стор. 309.
- 5) Там же: стор. 308.
- 6) Там же: стор. 308.
- 7) Акты, относящиеся к Южной и Западной России, XI т., стор. 510.
- 8) Борщак-Мартель: Гетьман Мазепа, стор. 12.
- 9) Акты относящиеся к истории Южной и Запад. России, ст. 591.

- 10) E. Shuyler, PH. D.: *Peter the Great Emperor of Russia*, 78 р.
- 11) Проф. М. Славінський: *Історія України*, стор. 111.
- 2) Н. Мурзакевич: *Русская монета 1686 г. с латинскою надписью*. Записки Одесского Общества Исторических Древностей, 1869, том VII.
- 13) В. Антонович: *Коротка історія Козаччини*, стор. 148-154.
- 14) Востоков: *К истории первого кримского похода*, Київская Старина, 1886, февраль, 274-275.
- 15) *Історія Русов*, стор. 184.
- 16) Імена учителів стрічаємо у Бантиш-Каменського, т. II, 143 ст., і в його примітках ст. 106 і 125 та у Ф. Уманця: *Гетман Мазепа*, ст. 65.
- 17) *Сочинения Костомарова*, т. XV. ст. 624, 644, 678.
- 18) Соловьев: *История России с древнейших времен*, т. XIV, ст. 37.
- 19) Др. М. Андрусяк: *Історія Козаччини*, ст. 108.
- 20) Ф. М. Уманець: *Гетман Мазепа*, стор. 66.
- 21) *Theatrum Europeum*, в. XIII, 1698.
- 22) *Tagebuch des Generals Patric Gordon, Peterburgh*, 1851.
- 23) *Летопись Самовидца*, стор. 78.
- 24) Ф. М. Уманець: *Гетман Мазепа*, стор. 173.
- 25) Борщак-Мартель: *Гетьман Іван Мазепа*, стор. 16.
- 26) Др. М. Андрусяк: *Історія Козаччини*, стор. 108.

IV.

- 1) Ф. М. Уманець: *Гетьман Мазепа*, стор. 74-75.
- 2) *Leipziger Post- und Ordinar Zeitung*, 1687, rel. von Moscav, 13. september; Sonntag Posicion, 38 voche, 1687, *ibidem*.
- 3) Alexander Gordon: *The history of Peter the Great, emperor of Russia*, London, 1745, 280 p.
- 4) Др. М. Андрусяк: *Історія Козаччини*, ст. 108-109; Востоков: *Суд и казнь Григория Самойловича*, Київская Старина, 1889, I. 44.
- 5) Ф. М. Уманець: *Гетман Мазепа*, стор. 76.

- 6) Русская Старина, 1878, т. XXIII, стор. 123.
- 7) Др. М. Андрусяк: Історія Козаччини, стор. 109.
- 8) Др. Адріян Копистянський: Історія Руси, Львів, 1933, ст. 97.
- 9) *Theatrum Europaeum*, 1698, b. XII., 625.
- 10) A. Gordon: *The history of Peter the Great*, v. II, p. 283.
- 11) Kostomarov — XVI v., 37 р.
- 12) *Historische Remarques*, 6. voche, 22. 1. 1704.
- 13) De La Neville: *Account of Muscovy as it was in the year 1689*, London 1699.
- 14) Всі ці дані використано з праці В. Січинського: Іван Мазепа людина і меценат, Філаделфія, 1951 р. ст. 1-53.
- 15) Як попередньо - використано із В. Січинський: I. Mazepa.
- 16) Проф. I. Крип'якевич: I. Mazepa, Життя і Знання, 1932, Ч. 7, 193 ст.
- 17) Великая Реформа т. I. Москва, 1911 — Н. П. Василенко: Прикрепление Крестьян в Малороссии, ст. 115.
- 18) Др. Б. Крупницький: Укр. сусп. політ. думка в 18 ст. Орлик, 1947, Ч. 12.
- 19) Соловйов: Том XVI, ст. 177; Устрялов, Том. II. ст. 370.
- 20) Др. М. Андрусяк: Історія Козаччини, стор. 112.
- 21) Андрусяк, ст. 111. — Уманець, ст. 113., подає, що його убив козак Вечорка, що незгідне з правдою. — Автор.
- 22) A. Gordon: *The history of Peter the Great*, p. 105.
- 23) Ф. М. Уманець: Гетман Мазепа, стор. 105.
- 24) W. D. Allen: *The Ukraine*, Cambridge, 1940, 173 - 182 pp.
- 25) A. Gordon: Ibidem, p. 131.
- 26) Alexander Gordon: Ibidem, p. 131.
- 27) *Travels into Muscovy, Persia and part of the East Indies*, London, 1737, vol. I., 43 p.
- 28) Al. Gordon: Ibidem, 207 p.
- 29) Історія Русов, стор. 184.
- 30) Архів Юстиции, Кн. 68, лист 62.

- 31) Проф. І. Крипякевич: Історія України, Мюнхен, 1949, ст. 251.
- 32) *Theatrum Europaeum*, 1702, В. XIV, S. 588; *Historische Remarques*, 1703, XXXIX. Woche, vom 25. Sept. S. 309.
- 33) Ф. М. Уманець: Гетьман Мазепа, стор. 178.
- 34) Архив Юстиции, Кн. 94, Март, 1703.
- 35) М. Костомаров, Том XVI, ст. 525.

V.

- 1) Об'яснення полковника Черняка, Київська Старина, 1884, Май, Стор. 120.
- 2) Костомаров, том XVI, стор. 280.
- 3) Архив іностранных Дел, 1700 г. Август., Подлинники.
- 4) Государственный Архив: Писмо Орлика к Яворскому; передрук в „Основі” за листопад, 1862 р.
- 5) Костомаров, Том. XVI., стор. 541-542.
- 6) Архив іностранных Дел; 1705., Подлинники: Донесение Полуботка - гетману.
- 7) Писмо Орлика к Яворскому — Основа, декобр, 1862.
- 8) Устрялов, IV т., 400; Костомаров, XVI, ст. 262-263.
- 9) Соловев (XVI): Том XV. стор. 216.
- 10) Борщак-Мартель: Мазепа, стор. 44.
- 11) Дума Мазепи, долучена на кінці цієї праці.
- 12) Alexander Gordon, p. 170-179.
- 13) *Ibidem*.
- 14) Архив Іностранных Дел, 1704 р. Подлинник, октобр.
- 15) Там же; Костомаров, XVI, ст. 529.
- 16) *Histoire de Carles XII*, IV vol. La Haye, 1728; Nordberg, vol. II. 488-489.
- 17) Alexander Gordon, vol. 1. 27.
- 18) Костомаров, XVI, ст. 539-540.
- 19) Архив Іностранных дел (Лист Мазепи до царя, 13. X. 1706, Ч. 3.
- 20) Лист Орлика до Яворського.
- 21) Костомаров, XVI, ст. 268-270.
- 22) Там же, ст. 549. — за літописцем.
- 23) Костомаров, XVI, 549 ст.

- 24) Писмо Орлика к Яворскому, „Основа”, ноябр, 1862.
- 25) Докладніше у Борщака-Мартеля, стор. 42-43.
- 26) Alexander Gordon, vol. I., 231 р.
- 27) Nordberg, vol. II., 112-113.
- 28) Виїмок з листа Мазепи до Головіна, 26. IX. 1706. Архив и. Д.
- 29) Otwinowski: Dzieje Panow, August II. Str. 115-117.
- 30) Соловев, Т. XV., стор. 216.
- 31) Nordberg, v. II., p. 146.
- 32) Костомаров, т. XVI, ст. 55.
- 33) Голиков, Дополнение к диянням Петра Великого, т. XV. ст. 158.
- 34) Писмо Орлика к Яворскому, „Основа”, ноябр, 1862.
- 35) W. E. D. Allen: The Ukraine, 182 р.
- 36) Архив Іностранных Дел, Подлинник, 1708., Январ.
- 37) Nordberg, v. II., 206-209 pp.
- 38) A. Gordon, vol. I., 266.
- 39) ЦГАДА, б. Госуд. Арх. П. В. отд. И. Кн. Н. 8, лл.452, 455.
- 40) Чтения, М. О. I. и Д., 1859 г., том I., стор. 131.
- 41) Згаданий документ, уміщений на кінці цієї праці.
- 42) Государственный Архів: Писма Мазепы.
- 43) The British Apollo, London, 1708, vol. I. No. 9-11, of June.
- 44) Там же.
- 45) Писмо Орлика к Яворскому.
- 46) Там же.
- 47) Архив Іностранных Дел, Подлинник, 1708 г.
- 48) Писмо Орлика к Яворскому.
- 49) A. Gordon, vol. I., 273 р.
- 50) A. De La Motraye's: Travels... London, 1730. vol. I., 287 p.

VI.

- 1) A. Gordon, vol. I. 278 p; G. Adlerfeld, vol. II, 147 p.
- 2) Fryksel: Lebensgeschichte Karls XII, v. I-V. Braunsweig, 1861, 129.

- 3) J. V. Bardili: Reisen und Campagnen, Studtgard, 1730, 407 p.
- 4) A. Gordon, vol. I., 280-290 p.
- 5) The works of Voltaire, Akron, Ohio, 1906, vol. XXXIV, 183 - 184 pp.
- 6) Проф. В. Ключевський: Курс русской истории, V т. Москва, 1937, т. IV. 5.
- 7) Акад. Платонов, Учеб. Русс. Истории, Прага, II т. Часть I. 28 ст.
- 8) Cambridge Modern History. New York 1912, vol. V., 596 p.
- 9) Др. М. Андрусяк: Історія Козаччини, стор. 146.
- 10) Данна промова в журналі „Україна”, ч. 3. 1950 р., ст. 195, Париж.
- 11) Nordberg, vol. IV, 1728. Ibidem - Bardili, 417-418.
- 12) І. Борщак-Р. Мартель, ст. 88. — Думаємо, що автори запозичили це у Костомарова, XVI том, стор. 629.
- 13) Bardili, 419 p.
- 14) Голиков: Деяния..., т. III, ст. 44.
- 15) Госуд. Архив. Писма Мазепы (Лист Меншікова з 31. жовтня).
- 16) Архив Іностранных Дел, Но. 83, Жалованная грам. Носу, 14. XI. 1708.
- 17) Госуд. Архив: Писма Мазепы (Лист Меншікова, 2.XI. 2 год. попол.
- 18) Про жорстокості Меншікова в Батурині: Adlerfeld, v. III, 215 p. Fryksel, v. I., 136 p; Rigelman, vol. III, p. 42; Voltaire, 184; A. Gordon, v. I. 285.
- 19) Журнал Петра Великого, Санктпетербург, 1770, ст. 139-194.
- 20) Др. М. Андрусяк, стор. 147.
- 21) Стилле: Карл XII как стратег и тактик в 1707-1708 г. 11 ст.
- 22) Чтения в Императорском Московском Обществе Ист. Древност. 1859 г., том I., 174 стор.
- 23) Adlerfeld, vol. III., 251-252 pp.
- 24) Костомаров, XVI, стор. 638-639, Примітка Ч. 6.
- 25) Nordberg, vol. II., 251 p.

- 26) Ригельман, том III., стор. 150.
- 27) Журнал или поденная записка царя Петра, ст. 194.
- 28) Чтения МОІ и Д., 1859, т. I., стор. 181-182.
- 29) Писмо Петра І-к митрополиту Киев. Й. Кроковскому, 1791. т. 8. 256 ст.
- 30) Один з універсалів долучений на кінці цеї праці.
- 31) Nordberg, p. 251.
- 32) Bardili, 420 р.
- 33) Friksel, vol. I., 139 р.
- 34) Ibidem, 139 р.
- 35) Adlerfeld, vol. III, 183 р.
- 36) Цей договір уміщений в додатках, на кінці цієї праці.
- 37) Nordberg, 284 р.; Fryksel, vol. I., 153 р.
- 38) Adlerfeld, 430 р.
- 39) Даний договір уміщений в додатках на кінці цієї праці.
- 40) Госуд. Архив (Писма Меншикова, Донесение Яковлева). Кабинет Петра Великого, Дела Н. 8., Писмо Долгорукого, З. З. 1709.
- 41) Архив І. Д., 1710 г. Но. 3. Писмо кош. Степаненко к. г. Скоропадському.
- 42) Журнал Петра Великого, стор. 208.
- 44) Dr. B. Крупницький, Карл XII. і Петро I. під Полтавою й над Прутром, Вістник, Львів, 1931, Кн. 7-8, ст. 634.
- 45) Журнал Петра Великого, ст. 246-260; 4). Там же, ст. 211.
- 46) Костомаров, XVI, ст. 685.
- 47) Dr. B. Крупницький: Карло XII. і Петро I. під Полтавою, ст. 636.
- 48) Dr. B. Крупницький: Карло XII. і Петро I. під Полтавою, ст. 637.
- 49) De La Motraye, Travels..., vol. I. 290 р.
- 50) Акад. Платонов, том II., 200-207 ст.
- 51) Stylle, 115 р.; 5). Ibidem.
- 52) Adlerfeld, vol. III, 283 р.
- 53) Лист Карла до сестри, Dr. B. Крупницький, Карло XII..., ст. 639.
- 54) Fryksel, vol. I., 184 р.; Adlerfeld, vol. III, 293 р.